بسم الله

حسین دوزگون / علی‌رضا اوختای

محمدباقر خلخالی و ثعلبیه

گردآوری، ترجمه و تنظیم:
محمد داوریار

۱۳۸۹

سرشناسه: محمدزاده صدیق، حسین، ۱۳۲۴ –

عنوان و نام پدیدآور: محمدباقر خلخالی و ثعلبیه/ حسین دوزگون، علی‌رضا اوختای؛ ترجمه و تنظیم محمد داوریار.

مشخصات نشر: تهران: تکدرخت، ۱۳۸۹.

مشخصات ظاهری: ۱۳۴ ص.: جدول.

شابک: ۶– ۳۱– ۵۵۵۹– ۶۰۰ – ۹۷۸ / یادداشت: ترکی.

موضوع: خلخالی، محمدباقر، – ۱۳۱۶ق. / موضوع: شاعران ایرانی-- آذربایجان -- قرن ۱۳ق.-- سرگذشتنامه

موضوع: شعر ترکی -- ایران -- قرن ۱۳ق. -- تاریخ و نقد

شناسه افزوده: نابدل، علیرضا، ۱۳۲۳ – ۱۳۵۰. / شناسه افزوده: داوریار، محمد، گردآورنده، مترجم

رده بندی کنگره: PL۳۱۴ /خ۷۴ی۵۵ ۱۳۸۹ – رده بندی دیویی : ۸۹۴/۳۶۱۱۰۹۲

شماره کتابشناسی ملی: ۶۶۵۹۹۰۲

محمدباقر خلخالی و ثعلبیه

مؤلف: حسین دؤزگؤن (حسین محمدزاده صدیق)/ علی‌رضا اؤختای (علی‌رضا نابدل)

گردآوری، ترجمه و تنظیم: محمد داوریار

مدیر اجرایی: شهین رهبرنیا **ناظر چاپ:** ائلدار محمدزاده صدیق

نشانی: خیابان جمهوری، بعد از تقاطع سی‌تیر، جنب کوچه شیبانی، پلاک ۵۰۰، ط همکف

تلفن: ۶۶۷۲۵۵۵۹ – **فاکس:** ۶۶۷۲۷۵۵۰

سال نشر: ۱۳۸۹– **محل نشر:** تهران– **شمارگان:** ۲۰۰۰ – چاپ اول

شابک: ۶-۳۱-۵۵۵۹-۶۰۰-۹۷۸

چند کلمه از ناشر

این کتابچه، دربردارنده‌ی ترجمه‌ی ترکی از مقاله‌ی **حسین دوزگون** (حسین محمدزاده صدیق) تحت عنوان **محمدباقر خلخالی** است که قبلا در سال ۱۳۴۶ ش. در «مجله‌ی ارمغان» چاپ شده است. این مقاله را آقای **محمد داوریار** ترجمه کرده‌اند. در بخش دوم متن بازسرایی شده‌ی مثنوی «ثعلبیه» سروده‌ی **محمدباقر خلخالی** آمده است که آن را **علی‌رضا اوختای** در سال ۱۳۴۶ بازسرایی کرده است و از طرف آقای **محمد داوریار** ویرایش و آماده‌ی چاپ شده است.

لازم به ذکر است که **حسین دوزگون و علی‌رضا اوختای** در سال ۱۳۴۵ مشترکاً تصمیم می‌گیرند که «ثعلبیه» را به مردم معرفی کنند و میان خود قرار می‌گذارند که **دوزگون** مقاله‌ای در شرح احوال **محمدباقر خلخالی** بنویسد و **اوختای** متن «ثعلبیه» را امروزی کند که هر دو کار خود را به پایان می‌رسانند و بارها هر دو اثر به صورت جداگانه چاپ شده است و اینک هر دو را در یک کتابچه انتشار می‌دهیم.

پژوهشگر گرانقدر آقای **داوریار** بر کتابچه یک مقدمه‌ی ترکی هم نوشته‌اند که تاریخچه‌ی نگارش مقاله‌ی فوق و سروده شدن مثنوی را در آن بازگو کرده است.

ناشر

فهرست مطالب

جدول آسان‌خوانی متون ترکی

برای آسان‌خوانی متون ترکی، برخی تغییرات در نگارش کلمات ترکی در این کتاب اعمال کردیم که در جدول‌های زیر نشان می‌دهیم؛ و هم‌چنین سعی کردیم شکل نگارش کلمات دخیل عربی و فارسی را نیز حتی‌الامکان مطابق مبدأ و اصل آن‌ها حفظ کنیم.

۱. جدول واک‌نگاری

نشانه‌های‌واکه‌های‌ترکی	مثال	معادل حروف لاتین	
آ ، ـا	**آلماق (گرفتن)**	A , a	almaq
اَ ، ـَه، ه	**ال (دست)**	Ə, ə	əl
ای، ـیـ ،ی	**ایلان (مار)**	İ, i	ilan
اِي، ـِيـ ، ي	**قیزیل (طلا)**	I, ı	qızıl
اۆ، ـۆ، ۆ	**سۆل (چپ)**	O, o	sol
اؤ، ـؤ، ؤ	**سؤز (سخن)**	Ö, ö	söz
او، ـو، و	**اولدوز (ستاره)**	U, u	ulduz
اۏ، ـۏ، ۏ	**دۏزمک (چیدن)**	Ü, ü	düzmək
ائـ ، ـئـ ، ۀ	**یئل (باد)**	E, e	yel

۲. جدول آواک‌نگاری

نشانه‌های‌آواک‌های ترکی	مثال	معادل حروف لاتین	
ب/ بـ/ ـبـ / ـب	**بوز (یخ)**	B, b	buz
پ/ پـ / ـپـ/ ـپ	**اؤپمک (بوسیدن)**	P, p	öpmək
ت/ تـ/ ـتـ/ ـت	**تۆی (جشن)**	T, t	toy
ث/ ثـ/ ـثـ/ ـث	**ثریا**	S, s	Sürəyya
ج/ جـ/ ـجـ/ ـج	**جان**	C, c	can
چ/ چـ/ ـچـ/ ـچ	**چاخماق (آتش زنه)**	Ç, ç	çaxmaq
ح/ حـ/ ـحـ/ ـح	**حوّا**	H, h	Həvva
خ/ خـ/ ـخـ/ ـخ	**خالیق**	X, x	xaliq
د/ ـد	**داش (سنگ)**	D, d	daş

zövq	Z, z	ذؤوق	ذ/ ـذ
bir	R, r	بیر (یک)	ر/ ـر
ziğ	Z, z	زیغ (گِل)	ز/ ـز
jalə	J, j	ژاله	ژ / ـژ
sərin	S, s	سرین (خنک)	س/ سـ/ ـسـ/ ـس
şəhid	Ş, ş	شهید	ش/ شـ/ ـشـ/ ـش
sidq	S, s	صیدق	ص/ صـ/ ـصـ/ ـص
zəlalət	Z, z	ضلالت	ض/ ضـ/ ـضـ/ ـض
Tur-e Sina	T, t	طور سینا	ط/ ـط
zill	Z, z	ظلّ	ظ/ ـظ
Cə`fər	`	جعفر	ع/ عـ/ ـعـ/ ـع
bağ	Ğ, ğ	باغ	غ/ غـ/ ـغـ/ ـغ
fəna	F, f	فنا	ف/ فـ/ ـفـ/ ـف
qaş	Q, q	قاش (ابرو)	ق/ قـ/ ـقـ/ ـق
kəsmək	K, k	کسمک (بریدن)	ک/ کـ/ ـکـ/ ـک
gəzmək	G, g	گزمک (گشتن)	گ/ گـ/ ـگـ/ ـگ
diləyim	Y, y	دیله‌ڲیم (آرزویم)	ڲ/ ڲـ/ ـڲـ/ ـڲ
lalə	L, l	لاله	ل/ لـ/ ـلـ/ ـل
miskin	M, m	میسکین	م/ مـ/ ـمـ/ ـم
incə	N, n	اینجه (ظریف)	ن/ نـ/ ـنـ/ ـن
vaxt	V, v	واخت (وقت)	و/ ـو
hilal	H, h	هیلال	ه/ هـ/ ـهـ/ ـه
yaban	Y,y	یابان (دشت)	ی/ یـ/ ـیـ/ ـی

جدول اختصارات

[تر.]	ترکی.	**[صـ .]**	صفت.
[عر.]	عربی.	**[مصـ.]**	مصدر.
[اِ.]	اسم.	**[اِمصـ.]**	اسم مصدر.
[تر. ا.]	ترکیب اضافی.	**[مصـ. مر.]**	مصدر مرکب.
[شـ. جمـ.]	شبه جمله.	**[کنـ.]**	کنایه.
[صـ. مر.]	صفت مرکب.	**[تر. وصـ.]**	ترکیب وصفی.
[قـ.]	قید.	**[اِ. مر.]**	اسم مرکب.
[فـ.]	فعل.	**[اِ. جـ.]**	اسم جمع.
جان.	جانور.	**گیا.**	گیاه.
ـ	هجای بلند.	←	نشانه‌ی رجوع.
•	هجای کوتاه.	**ش.**	شمسی.
(=	معادل و معنای کلمه.	**هـ**	هجری.
[ ]	افزوده‌ی مصحح.	**ص**	صفحه.
()	برای هر گونه توضیح.	**رک.**	رجوع کنید.
/	نشانه‌ی فارق.	**ج.**	جلد.

باشلانغیج

۱. ایکی دوستون قراری

حسین دۆزگۆن و **علی‌رضا اوْختای** تبریزده ۱۳۴۶ـ اینجی ایلین یاییندا بیر ـ بیری ایله تانیش اوْلدولار. **اوْختای** عالی تحصیلاتینی حقوق علملری‌نین قضا شعبه‌سی اۆزره لیسانس درجه‌سی ایله سوْنا چاتدیرمیش و **دۆزگۆن** فارس دیلی و ادبیاتی‌نین لیسانس طلبه‌سی ایدی. هر ایکیسی معلم ایدیلر. **اوْختای** «خوی» شهری‌نین اوْرتا تحصیلی یوخاری صینیفلری شاگردلرینه تدریس ائدیردی و **دۆزگۆن** بئش صینیفلی ابتدایی مکتبی هریسین کندلری‌نین بیرینده تک باشینا اداره ائدیردی. بیر ایل یاش فرقلری وار ایدی. هر ایکیسی شاعر ایدیلر. ادبیاتی و شعری سئویردیلر. اوْنلارین یازیلار و شعرلری تبریزده چاپ اوْلان «آدینه» نشریه‌سی کی **صمد بهرنگی** و **بهروز دهقانی** واسطه‌سیله اداره ائدیلیردی، چاپ اوْلوردو. هم **اوْختای** و هم **دۆزگۆن** تبریزدن تهراندا چاپ اوْلان «خوشه» مجله‌سینه مطلب گۆنده‌ریردیلر و مجله‌نین معروف باش کاتبی شاعر **احمد شاملو** اوْنلارین چاپی حاققیندا، گؤرکملی، مشهور و دنیا شهرتلی آذربایجانلی یازیچی و روح حکیمی **غلامحسین ساعدی** ایله مجله‌نین فوْلکلوریک بؤلمه‌سینده ادبی یارادیجیلیق مشورتی آپاراراق اوْنلاری چاپ ائدیردی.

دۆزگۆن و **اوْختای** یای فصللری اکثر گۆنلر بیرلیکده قلم ووراردیلار. تبریزین «تربیت قرائت خاناسیندا» و تبریزین «ملی کتابخاناسیندا» مطالعه، تدقیق و مشاعره‌یه مشغول اوْلوردولار. بعضاً‌ده بیر ـ بیرلری‌نین ائولرینه ییغیشیردیلار. جمعه گۆنلری صبح ساعت بئش‌دن «منصور» مدرسه‌سی‌نین قارشیسینا توْپلانیب،

باشقا جوانلارلا بیرلیکده تبریزین اطرافینْدا اوْلان «هر بـی‌بـره» کیمـی یـایلاق و سیرانگاهلارا گئده‌رک، شعر و شاعرلیک بساطینی باغ ـ باغاتدا قوراردیلار. ائله بـو گۆنلرده ایدی کی تصمیم توتدولار کی، **آخوندملا محمدباقر خلخالی‌**نین ان شـهرتلی و معروف اثری یعنی «ثعلبیه» (تۆلکۆ ناغیلی)نین اؤزه‌رینده ایشله‌ییب، اونو تـدقیق ائدیب، چاپا حاضرلانسینلار.

بئله قـرارا گلـدیلر کـی **دۆزگـۆن**، **ملامحمـدباقر خلخـالی**‌نـین شـرح حـالینی و «ثعلبیه» مثنوی‌سی‌نین تحلیلی باره‌سینده مقاله یازسین و اوْختـای اوْ مثنـوی‌نـی اوْخونـاقلی سـاده و آنلاشـیقلی دیلـده نوجـوانلار اۆچـۆن یئنـی‌دن قوْشـوب و خلاصه‌سینی حاضرلاسین.

تئزلیک ایله هر ایکیسی اؤز عهدینه وفـا ائـدیب، سـؤزلرینه عمـل ائتـدیلر. **دۆزگۆن**ۆن عالمانه مقاله‌سی (خصوصی شـرایط نتیجـه‌سـینده) فارسـجا یازیلیـب، تهراندا چیخان «ارمغان» آدلـی مجلـه‌نـین مختلـف نمـره‌لرینـده چـاپ اوْلـوردو. **دۆزگۆن**ۆن حکیم **ملامحمدباقر خلخالی** حاققینْدا یازدیغی تدقیقی ـ تحلیلی و علمـی ـ ادبی مقاله‌سی سوْنرالار «یئددی مقاله» عنوانلی کتابدا یئنی‌دن چاپ اوْلـدو. امـا **اوْختای**‌ین قلمه آلدیغی «ثعلبیه» منظومه‌سی تۆرک دیلینده اوْلدوغو اۆچۆن، چاپینـا اجازه وئریلمه‌دی. اما اۆزۆ کۆچۆرۆله‌رک، الدن اله دوْلاندی و اوْخوندو.

سوْنرالار ۱۳۵۷ ـ اینجی ایلده باش وئرمیش اسـلامی انقـلاب‌دان بیـر ایـل کئچمیش، بیرینجی دفعه اوْلاراق کتابجا شکلینده نشر ائدیلدی.

برکتلی عمرۆنۆن ۶۵ باهارینی یاشایان **دۆزگـۆن** اینـدی ایـرانین گـؤرکملی، مثل‌سیز، بؤیۆک و بیلگین ادیب، عالم، پروفـسور، یـازیچی، شـاعر، تـدقیقاتچی و

استادلاریندان بیری‌دیر کی یۆز عنـوان‌دان آرتیـق تـدقیقی کتـاب مـؤلفی کیمـی تانینیر، سایینیر، سئچیلیر و سایغی گؤستریلیر.

اما، چوخ آجیناجاقلی، آغریلی، اۆره‌ک داغلاییجـی و تأسـف دوغوروجـو امـا، **اوختای** بیزیم آرامیزدا یوخدور. او یاشاییشی‌نین جوشغون و جوان چاغینـدا ۱۳۵۰ـــ اینجی ایلده اؤلۆمه محکوم ائدیلدی.

مـن کـی ۱۳۴۸-۱۳۴۹ ـ اینجـی تحـصیل ایلینـده، اردبیـل شـهری‌نـین «آذرآبادگان» مدرسه‌نین ۱۱ـ اینجی صینیفینده اوستاد **دۆزگـۆن**ۆن شـاگردی و او ایللردن اؤز معلمی‌مین یعنی جناب **دۆزگۆن**ۆن **اوختای** ایله یولداشلیقلاری و ادبی ـ مدنی امکداشلیقلاری ایله تانیش ایدیم، او ایللر و گۆنلرین عزیز خاطره‌سـینی یـاد ائتمـک اۆچـۆن، اوسـتادیمین تـدقیقی ـ بـدیعی و علمـی ـ ادبـی خـصوصیتلی مقاله‌سینی یعنی حکیم **آخوند ملامحمدباقر خلخالی** باره‌سینده‌کـی یازیـسینی فـارس دیلیندن ترجمه ائتدیم و الینیزده‌کی کتابین بیرینجی بؤلمه‌سـی اولاراق **محمـدباقر خلخالی**نین **ثعلبیه**سی و **علی‌رضا اوختای**ین قوشدوغو «تۆلکۆ کتـابی» منظـوم اثـری ایله یاناشی کتابین ایکینجی و اۆچۆنجۆ فـصلینده چـاپ ائدیلمـه‌سـینی مـصلحت بیلدیم.

یئری گلمیشکن قید ائتمک لازم‌دیر کی **ملامحمدباقر خلخـالی**نـین «ثعلبیـه» اثری‌نین متنی ۱۶۲۰ بیت شعردن عبارتـدیر کـی دؤنـه ـ دؤنـه چـاپ اولوبـدور و **دۆزگۆن** اؤز مقاله‌سینده **ثعلبیه**نی تحلیل و تقدیم ائدیبدیر. امـا **اوختـای**یـن «تۆلکـۆ کتابی» آدلی منظومه‌سی. ۴۰ بیت تشکیل ائدیر کی **م. ب. خلخالی**نین **ثعلبیه**سـینه اساسـلاناراق، اصـلینده ایـسه، **ثعلبیـه**نـین سـئچگین نـاغیللاری‌نـین یئنـی‌دن ایشله‌لنمیش شکلی شعر دیلی ایله چاپا حاضرلانمیشدیر.

نمونه اۆچۆن بیر نئچه بیت شعری «ثعلبیـه» و **اوْختـای‌یـن** یـازدیغی تۆلکـۆ کتابی‌نین متن‌لریندن آشاغیدا مقایسه‌لی صورتده قید ائدیریک:

اصلی متن:

بئله نقل ائیله‌ییب میرزا فلانی،
کلامی دوْغرودور یوْخدور یالانی.
که بیر تۆلکۆ دیار اصفهاندا،
که یعنی غیرت ملک جهاندا،
الینه دۆشمه‌ییب قوت مناسب،
مرادین وئرمه‌ییب چرخ ملاعب.

یئنی‌دن ایشلنمیش متن:

بئله نقل ائیله‌ییب ائلجه بیلنلر،
روایت باغچاسیندان گۆل دره‌نلر.
کی عالمده یامانلیق کؤک سالاندا،
یامان بیر تۆلکۆ وارمیش اصفهاندا.
نه وقتدیر سالماییب بیر زاد الینه،
کئچیب بیر آی کی دگمیب ات دیلینه.

اصلی متن:

دئدی تۆلکۆ: «دئ قورتار درد و آهین،
منه ثابت اوْلوبدور اۆچ گناهین:
بیریسی بی‌ادبسن، ائیله‌من شرم،
حیادان عاری‌سن هئچ بیلمن آزرم.
حضور خلقده پرخاش ائده‌رسن،
یالان یئره دوروب بیر یئر دئیرسن.
چاغیرارسان تؤیوق اوْلجاق خبردار،
گله‌ر بیچاره کیم بیلمز نه ایش وار.
چؤل ائولی عار و ناموسو یئییبسن،
حیا آدابی‌نین ترکین دئییبسن.»

یئنی‌دن ایشلنمیش متن:

دئدی تۆلکۆ کی: «قورتار آغلاماغین،
منه ثابت اوْلوبدور اۆچ گناهین:
بیریسی: بی‌ادبسن ائتمه‌سن شرم،
حیادان عاری‌سان، بیلمزسن آزرم.
آداملار وارکن هی بوْش حرصلنرسن،
یالان یئره دوروب بیر یئر دئشرسن.
چاغیرارسان تؤیوق اوْلجاق خبردار،
گله‌ر بیچاره کیم بیلمز نه ایش وار.
چؤل ائولی عارسیز اردم‌سیز اوْلوبسان،
حیا آدابی‌نین ترکین قیلیبسان.»

ثعلبیهنین اصلی متین و **علی‌رضا اوْختـای‌یـن** ایـشله‌دیگـی متنـی مقایـسه‌دن سوْنرا، یئریدیر کی اثرده اوْلان بعضی سجیّه‌وی جهتلره اشاره ائدم:

۲. ثعلبیه‌ده فلسفی اصطلاحلار

ثعلبیهنین مؤلفی‌نین عالیملیگینی بیز اؤ کتابی دقتله اوخودوقدا درک ائدیریک، زمانه‌سی‌نین مختلف علملرینه دریندن یئیه‌لنمه‌سی، **ثعلبیه**ده انعکاس ائتمیشدیر. تدقیقاتیمیزا گؤره اونون حقوق، شریعت، ادبیات، طبیعت، جمعیت‌شناسلیق، فولکلور، اخلاق، فلسفه، منطق، تاریخ، دیلچیلیک، گؤزللیک علملری حاققیندا کفایت قدەر معلوماتی وار ایمیش. مین ایللردن بری اؤگره‌نیلن اخلاقی، فلسفی و اجتماعی مفهوملارین رمزلرینی آچیب ـ آشکارلاماغا چالیشیر. **ثعلبیه**ده‌کی فلسفی اصطلاحلار آشاغیداکیلاردان عبارتدیر: فهم و کمال، فضیلت، عقلی ـ نقلی علملر عالمین تحلیلی و وجودون تکمیللیگی، شهوتله‌نیب جؤفتلنمک، تغافل، تعارض، تناقض، غمین طغیان ائتمه‌سی، جانین چالیقلاماسی، یالقیزلیق، کیمسه‌سیزلیک، غیظه گلمک، سعادت، آرتیق طاماهلیق، خواب خیالات ایلن عُمر سؤرمک، تحیّر قیدینده بند اولوب قالماق، روحی احوالاتین پوزغونلوغو و بولانماسی، عیش ـ عشرت و عیاشلیقلا یاشاماق، قوجالیق، نفس، دقت و نهایت آلتمیش یاشلی انسانین کامللیگینه اشاره ائتمه‌سی.

۳. سؤزؤن قدرتی

بشریتین ایره‌لیله‌ییشینی تأمین ائدن ان بؤیوک قوّه‌لردن بیری «سؤز» اولموشدور. انسان سؤزؤ، تاریخله بیرلیکده تکمیلله‌شیب، زنگینله‌شیب، یعنی معنالار یئنی کیفیتلر، بدیعی بویالار کسب ائتمیشدیر.

«سؤز» همده «بدیعی سؤز صنعتی اولان ادبیات» قدرتلی ادراک و انعکاس واسطه‌لریندن بیرینه چئوریلمیشدیر. خلقیمیز «قیلینج یاراسی ساغالار، سؤز یاراسی ساغالماز» دئمیش. بو سؤزؤن قدرتی، جاذبه‌سی، ملاحتی، کسری اؤنؤنده

پرستش‌کار اؤلماقلا بیرلیکـده، عـصرلردن بـری متفکّرلریمیـزین، شـاعرلریمیزین، صنعتکارلاریمیزین سؤز اؤزه‌رینده اوزون مـشاهده‌لـری‌نـین، دؤشـؤنجه‌لـری‌نـین، کرچکلیکله سؤزؤن مقایسه‌سی‌نین تلقین ائتدیگی مدرک بیـر نتیجـه‌سـی کیمـی آنلاشیلمالیدیر. **فضولی** «سؤز» ایله علاقه‌دار دئییر:

خلقه آغزین سرّینی هر دم قیلار اظهار سؤز،
بو نه سِرّدیر کیم اؤلور هر لحظه یؤخدان وار سؤز؟
آرتیران سؤز قدرینی، صدق ایله قدرین آرتیریر،
کیم نه مقدار اؤلسا، اهلین ائیله‌ر اؤل مقدار سؤز.
وئر سؤزه احیا کی توتدوقجا سنی خواب اجل،
ائده هر ساعت سنی اؤل یوخودان بیدار سؤز.
بیر نگار عنبرین خط‌دیر کؤنؤللر آلماغا،
گؤستریر هر دم نقابِ غیبدن رخسار سؤز.
خازن گنجینه‌ی اسراردیر، هر دم چکه‌ر،
رشته‌ی اظهاره مین ـ مین گؤهر اسرار سؤز.
اؤلمایان غوّاص بحر معرفت، عارف دگیل،
کیم صدف ترکیبِ تن‌دیر، لؤلؤی شهوار سؤز.
گر چؤخ ایسترسن فضولی عزّتین، آز ائت سؤزؤ،
کیم چؤخ اؤلماقدان قیلیبدیر چؤخ عزیزی خوار سؤز!

و یا «لیلی و مجنون»دا دئییر:

جان سؤز دؤر اگر بیلیرسه انسان،
سؤزدؤر کی دگیللر اؤزگه‌دیر جان.

ملامحمد باقر خلخالی سؤزه سئوگی و سایغی ایله یاناشمیش، نطـق نوعلرینـه دانیشیق خصوصیتلرینه، باجاریقلی، عـاغیللی و جاذبـه‌لـی صـحبت آپارماغـا فکـر

وئرمیشدیر. نطقین تأثیر قابلیتی، منظوم سؤزۆن یۆکسک درجه‌لی تأثیرین دویـوب درک ائتمه‌گـی، گـؤزل و منطقـی دانېـشماغې توصـیه ائتمیـشدیر. اوٚخوجولارېنـا نصیحت ائدیبدیر کی تارتان ـ پارتان سؤزلری دوٚغرو سانماسېنلار. سؤزۆ مختـصر عرض ائتسینلر، سؤز دئیـه‌نـده دقـت ائـدیب، بعـضاً ده لال اوٚلـوب دانېـشماماغې مصحلت بیلمیشدیر.

«سؤز» خلقـی یوٚرمامـالې، دانېـشاندا سـؤزۆن موضـوع دایـره‌سـیندن کنـارا چېخمامالې، یاغلې دیلینی ایشه سالانلارېن سؤزلرینه و خـوش دیـل ایلـه عـرض ائدیلن حیله‌لره اینانمامالې، اوٚخوجولارې سؤزۆ جایدېرماقدان چکیندیرمیش، سؤزده دنیادان کئچنلرین ـ یعنی ترک دنیالېغې تبلیغ ائـدنلرین ـ عملـده پـیس نیتلرینـی درک ائتمیشدیر.

سؤزله باغلې **ثعلبیه**دن بیر نئچه بیت مثال:

اوزاندې سؤز کی قېلدې خلقی خسته،
گۆلۆم دورما یئیین گئت مطلب اۆسته.

***

بالام چوٚخ ائیلمه سؤزده تعارض،
فیکیر وئرسن دانېشمازسان تناقض.

***

سؤزۆن شیرین، اۆزۆن پیس‌سن ایلاندان،

***

منی سالما اله آلدانمارام من،
داها بوٚش سؤزلری هئچ قانمارام من.

***

یالان عرض ائیله‌سم من بو کلامی،
یویوم بیر لحظه‌ده من جۆت بالامې.

۴. فۆلکلور

شفاهی ادبیات، عصرلر بۏیو خلقین امه‌گی‌نین محصولو اۏلان زنگین بدیعی صنعت اینجیلری خزینه‌سیدیر.

آذربایجان خلقی‌نین مختلف زمانلاردا یاراتدېغې نغمه‌لر، بایاتېلار، آتالار سؤزۆ، مثللر، تاپماجالار، لطیفه‌لر و عاشېق شعری نسلدن ـ نسله، عصردن ـ عصره کئچه‌ره‌ک زمانه‌میزه قده‌ر گلیب چاتمېشدېر.

ملامحمدباقر خلخالی‌نین ثعلبیه‌سینده چۏخلو فۆلکلوریک ماده‌لره راست گلیریک، **ثعلبیه**‌دن اؤیرندیگیمیز چۏخلو فۆلکلوریک معلوماتا اشاره ائدیریک. آتا، آنا، قوهوم، قارداش، باجې، اۏغول و یۏلداشا حرمت ائتمک و غربتده دایم اۏنلارېن حسرتینی چکمک، قوهوم، قارداش ایچینده سازلانماق، ائل ـ اۏبا، طایفا و قبیله عضولری‌نین بیر ـ بیرینه آرخا و هایان اۏلماسې، غربت دردی، ظالم زمانه‌دن شکایت، باشا قارا سالماق، اله حنا یاخماق، انلیک ـ گیرشان یاخماق، آیاق‌یالېن کربلایه گئتمک، قۏناق گلمک، قۏناقلارې عزیزلمک و حرمتله قارشېلاماق، دۆشگۆنلره آرخا چېخماق، امام‌لار، مقدس پیرلر، یئرلر و شخصیتلره آند ایچمک، اللشمک، اۏتورماق، ایشلری فعاللېقلا آشېرماق، نذر ائتمک و قربان وئرمک، پای اوممان، یئریکله‌مک، بیت الحرامی زیارت ائتمک، اۏروجلوق مراسمی و سائره.

اؤلۆم و قبرستانلا باغلې مراسم، اؤلۆم آیاغېندا آتانې، آنانې، قوهوم، قارداشې، یۏلداشې، باجېنې و اؤلادلارې یادا سالماق، وصیت ائتمک، اؤلۆلره آغلاماق، ساچ تؤکمک، جان به‌سرین باشېنې دیز اۆستۆنه آلماق، جنازه‌نین اۆستۆنه شال سالماق،

قازاندا حلوا چالماق، ملاّ دالینجا قاچماق، اهلِ قبورو زیارت ائتمک، غملی مـزارلارا آرزیلی، نیسگیللی یولون یولچولارینا گؤز تـیکن اؤلـؤلری و یاتـاغی قـارا توپـاق اؤلانلاری یاد ائتمک.

۵. طبیعت عنصرلری

طبیعت، صنعتین ان مهم موضوعلاریندان، صنعتکارین الهام وئریجیلریندن و اونون سیرداشلاریندان‌دیر. طبیعت‌سـیز صـنعت معناسیزلاشـیر، معنـوی بوشـلوغا مبتلا اولور. طبیعت‌سیز صنعت اولا بیلر، صنعت‌سـیز طبیعـت اولا بیلمـز. طبیعـت همیشه صنعتی مایالاندیریب، دولغونلاشدیریب و زنگینلشدیریبدیر. تمثیلی ادبیاتدا طبیعت عنصرلری‌نین رولو، اساسلی، بیرینجی درجه‌لـی و جـانلی رولا مالکـدیرلر. جمعیته مراجعت ائده بیلمه‌مک، صنعتکاری حیوانلارین دیلیجک دئسک، اجتماعی دردلری آجیناجاقلی و دوزولمز اقتصادی وضعیتی و آغیـر مـادی حیـاتی شـرایطی سؤیلمه‌گه وادار ائدیر. **ثعلبیه**دن اؤگره‌نیریک کی طبیعـت‌ده‌ده جمعیـت‌ده اولـدوغو کیمی زوراکیلیق، ظلـم، عـدالت‌سـیزلیک، گوجلولـوک، یالتـاقلیق، قتـل و غـارت حاکمدیر. ملامحمدباقر خلخالی عالیمجه‌سینه طبیعتین جـانلی عالمینـه مراجعـت ائتمکله اخلاقی ـ فلسفی، حیاتی و اجتماعی مسئله‌لرین چوخونو حیوانلارین دیلـی ایلن بیان ائتمیشدیر.

۶. اسلامی اصطلاحلار

حکیم **ملامحمدباقر خلخالی**نـین روحـانی‌لیگـی و روحانیتـه منـسوبلوغو، دیـن خادمی، مفتی، واعظ، حاکم شرع، قاضی، دینی رهبر، الاهیاتچی و الاهی معارفین معلمی اولدوغو اوچون عموماً الاهیات فلسفه‌سی، دینی علملر دائره‌سینده شـریعت

قایدا ـ قانونو چرچوواسیندا حرکت ائتمیشدیر. اؤز زیّیندن چیخمامیش عقیده‌لرینه صادق اؤلموشدور. اونون مؤمن‌لیگی و دیندارلیغی **ثعلبیه**ده انعکاس تاپمیشدیر. **ثعلبیه**ده آشاغیداکی دینی اصطلاحلار **میرزه محمدباقر**ین محکم عقیده‌لی مسلمان اؤلدوغونا دلالت ائدیر. وعظ، مسجد، تکلیف، قیامت، شریعت، اهل شریعت، برزخ ـ دوزخ، نماز ،کفر، زاهدلیک و احادیث نبوی و آیاتِ **قرآن** ـا تئز ـ تئز مراجعت ائتمه‌سی...

۷. اجتماعی مسئله‌لر

ضدیتلی شرایط ده یاشاییب یارادان **میرزه محمدباقر خلخالی**، اؤزؤنؤن ادبی ـ بدیعی یارادیجیلیغیندا جمعیتی نظره آلیب، روحانی اؤلدوغو اؤچؤن ملاحظه‌لرینده آرتیق احتیاطلی اؤلوبدور. بشر جمعیتین همیشه ناراحت ائدن مباحثه‌لی مسئله‌لری، اجتماعی «معین‌لیک» داخلینده یعنی مشخص مناسبتلر ایچه‌ری‌سینده تام دقیق‌لیکله تدقیق ائدیب، تحلیله جلب ائدیب، نظمه چکیب، اونلار حاققیندا اؤخوجودا تام تصور یاراتماقلا، اؤخوجونو دؤشؤندؤره ـ دؤشؤندؤره سیلکه‌له‌ییر، گؤلدؤرؤر، غم‌لندیریر. بونونلا کفایتلنمیر، سانکی اجتماعی حیاتدا اؤلان ضدّیتلر حاققندا خبردارلیق ائدیر.

جمعیته رئالیست، عاغیللی و مترقی باخیشین نتیجه‌سیدیر کی **ثعلبیه** کیمی منظوم اثرلر میدانا گلمیش، یؤز ایلدن آرتیق مدتده سئویلمیش، اؤخونولموش، قؤرونموش، نسللرده ادبی یادگار اؤلاراق قالمیش، حتی عوام جماعتین یعنی سوادسیزلاردا اونون آدی و مضمونو باره‌ده معلومات الده ائتمیشلر.

ثعلبیه تۆرک مثنوی شعرینه یئنـی اجتمـاعی مـضمونلار و انـسانی کیفیتلـر آشیلایاراق، اونو یئنیلـشدیرمک و معاصرلـشدیرمک یولونـدا حـل ائـدیجی آددیـم آتمیش، یۆکسک طلبکارلیقلا یازیلمیش و مرکب اجتماعی ـ اقتصادی حادثه‌لـرین بدیعی حلّینه نائل اولموشدور.

اجتماعی ـ انسانی مضمونلو حقیقتلری، جاذبه‌لی و گـره‌کلـی موضـوعلاری، تئزلیکله حـس و درک اولونـان «معـین ضـدّیتلر» اساسـیندا ایـره‌لـی سـۆرمۆش، اونلارین فلسفی تحلیلینی وئرمیش و حیـاتین منفـی ـ مثبـت طرفلرینـه عـالیم ـ شاعر کیمی خصوصی هوس گۆسترمیشدیر.

بو خصوصیتلر هامیسی **ثعلبیه**نین مهم اجتمـاعی بیـر منبـع کیمـی اسـتفاده ائدیلمه‌سینی، اجتماعی نظریه یاراتماق و ادبی ـ مدنی فکـرین تکـامُلو، ادبـی بیـر یادگار اولاراق تدقیق ائدیلیب، قاجار شاهی یعنی **ناصـرالدین**ـین شاهلیق دُورونـون اؤیره‌نیلمه‌سینی گره‌کلی قیلیر.

ثعلبیهده ایره‌لی سۆرۆلن ان مهم اجتماعی مسئله‌لر:

آروادلارین آجیناجاقلی وضعیتی، یوخـسوللوق، آجلیـق، فیریـداقچیلیق و آدام آلداتماق، زرنگلیک، یالتاقلیق، لووغالیق، غرّه‌لنمک، سیرتیقلیق، الـه بـاخیملیلیق و دیلنچیلیک احوال ـ روحیه‌سی، خلقی تنگه گتیرمک و آزار وئرمـک، ادب ـ آدابـی گۆزلمه‌مک، شرارت، ائوسیزلیک، کسکین صنفی اختلافلار، تسلیم اولـوب، تعظـیم ائتمک و نوکرچیلیک جهدلری، یتیملیک، یولداشلیغا خیانت، بدبختلیک، هرزه‌لیک، دیل یاراسی، بهتان، غیبت و مذمت، امه‌ک و چالیشقانلیق، تنبللیک و بطالته نفرت بسله‌مک، قوناق‌پرورلیک، قاریلارا حرمت بسله‌ممـک، ایکـی اۆزلۆلـۆک، انـسانین

سعادتی و مدنی ـ معنوی یۆکسلیشی و اونون حیاتی ـ اجتماعی مقدراتی حاقق‌یندا ناراحت اۏلماق.

۸. قهرمانلار و شخصیتلر

ملا محمدباقر خلخالی باجاریقلی روح حکیمی کیمی منفی قهرمانلارین روحی حیات و روحی خسته‌لیکلرینی یوزغون داورانیشینی، خسته روحونو، عاغیل ضعیفلیگینی، عقلی چاتیشمازلیغینی، آییقلیق رژیمینه تابع اۏلوب ـ اۏلمامالارینی (اۏیانیقلیق سیستمینه باغلی اۏلوب ـ اۏلمامالارینی) روحانی حیاتین بۆتۆن اینجه‌لیکلرینی، حکمتلی افاده‌لرله، دقیق معنالی کلاملارلا و اینجه آنلاملی عبارتلرله تحلیل و تفسیر ائدیر.

شخصیتلرین جۆشغون تمایل و احتراصلارینی، روح یۆکسکلیگینی، اۏنلارین اخلاقیاتینین خصوصیتلرینی، حیات طلباتینی، هیجان و اضطرابلارینی، اۆره‌ک دؤیۆنتۆلرینی، روحی چیرپینیشلارینی، فعال صورتده اؤزلری‌نین حیاتی قابلیتلرینی تظاهر ائتدیرمه‌لرینی و اخلاقی وضعیتلری شرطلندیرن باشلیجا عامللرین اهمیتینی قیمتلندیریر. حیاتی، رئال محبتی، حقیقی حس و هیجانلاری شعره گتیریر.

شخصیتلر حاقق‌یندا تصور یاراداراق، روانشناسی معلوماتدان کفایت قده‌ر استفاده ائده‌رک قهرمانلارین فردی خصوصیتلری و اۏ نسبت روحیاتینی افاده ائدیر.

خۏروز، تۆلکۆ، تۏیوق و قوردون احوالاتینی شرح ائدرکن، اۏنلارین داخلی عالمینه نظر سالیر. ضدّیتلی بیر ـ بیرینی انکار ائدن حسلر و فکرلرین عمله

گلمه‌سینی تصویر ائتمکله یاناشی، مربی‌لر، صوفیلر، عارف اره‌نلر، ائلجه بیلنلر سیاسی فلسفی ـ اخلاقی آنلاییشلاری نصیحتلرینه آشیلاماق ایسته‌ییر.

قوردون رحمسیزلیک، وحشی‌لیک و دویمازلیغینی، سوتلو گئچی‌لرین و آغ ماللارین قیشقیرتماسیندا، بویلو اینکلرین قارنی‌نین ییرتیلماسیندا، کؤک قویونلارین، جوان اوغلانلارین آمانینی کسیب قانینی ایچمه‌سینده و چوبانلارین باشینا اویونلار آچماسیندا تجسم ائتدیریر.

شخصیتلر آراسینداکی مناسبتلر و کسکین فرقلر، اونلارین داورانیش پوزونتولاری، اونلاری مؤدئللشدیریلمه‌سی، اؤزؤنو قیمتلندیرمه‌سی و ادعا سویّه‌سی، ادراکلارینی فورما، سویّه و تکامل جریانلارینی دویغولاری‌نین تصنیفاتی، حیاتی وارلیقلاری‌نین بؤتؤنلؤگؤ و شخصیت بیرلیگی‌نین قورولماسی اؤز انعکاسینی **ثعلبیه**ده تاپمیشدیر.

۹. صنعتکارلیق

شخصیتلرین لازیمینجا دولغون ایشلنمه‌سی، اونلارین داخلی عالمی‌نین آچیلماسی، جانلی حسلرله افاده اولونماسی، دریندن ایشلنمیش دراماتیک وضعیتلر، معین مناسبتلر و علاقه‌لر داخلینده تحلیل ائدیلن همین وضعیتلر، دراماتیک بحران شرایطینده قهرمانلارین روحی اوقاتی، جدی دراماتورژیک ضدّیتلر، قهرمانلارین شخصیت سویّه‌سینه قالخاماسی، فردیلشمه‌سی، عمومی‌لشمه‌سی، گرچک یاشاییشین مضمونو ایله اثرین موضوعو آراسینداکی اویغونلوق، بؤتؤن بونلار صنعتکارلیق باخیمیندان دقتی جلب ائدیر و حکیم شاعر، عالم ـ مؤلف **میرزا**

محمدباقر خلخالینین حیرتلندیریجی درام شعری یارادیجیلیق دنیاسیندان خبر وئریر.

شخصیتلرین وضعیتی، حادثه‌لره حاکم اولوب حادثه‌لرین آخاریِ‌نین اونلارا تابع اولماسی و آیدین صحنه شخصیتی یاراتماسی ان آنی تأثراتلار حرکته و لاپ عادی محرکلر ایله الهاما گله‌ن قهرمانلار، اونلارین آرزیلار عالمی ایله معنوی دنیاسینی بیرلیکده تام اوستالیقلا قلمه آلماسی، باجاریقلی رسام کیمی ادبی ـ بدیعی لوحه‌لر یاراتماسی، مثنوی قالبی امکانلاری داخلینده قول ـ قاناد آچاراق، اثرین فلسفی ـ حیاتی توتومو و معنا یۆکۆنۆ داهادا گئنیشلندیرمه‌سی چوخلو ادبی امه‌ک صرف ائتمک و صنعتکارلیق مهارتی طلب ائدیر.

جانلی صورتلرین مادی احتراص ایله دولو، اوخوناقلی صحنه‌لرده اشتراکی حیاتدان گله‌ن موضوعلار، ادبیاتدان چوخ حیاتا سؤیکه‌نیر.

صورتلرین داخلی عالمی ایله، خارجی آراسینداکی علاقه‌نین تام اویغونلوغو، حکایتلرین عموماً هیجانلی، گۆلۆنج و رئالیست بیر سونلوقلا بیتمه‌سی، حادثه‌لرین سرعتله باش وئریب نتیجه‌لنمه‌سی، قهرمانلارین چئویکلیگی و قبراق دبه‌ریش، عادت و سنّتلرین، ائل حیاتی‌نین جمعیتین ان مترقی کیفیتلری‌نین رمانتیکاسینی یارادا بیلمک.

طنزی وضعیتلر، دادلی ـ دوزلو صحبتلر، طنز روحلو مکالمه‌لر، کسگین حیاتی ـ اجتماعی مذاکره‌لر، جدی دانیشیقلار، اِسته‌تیک طرزلی رجعتلر، تغزّلی احوالاتین تشریحی، محبتله آشیلانمیش، هیجان، اضطراب و تلاطملرله بۆیانمیش سئوگی مایالی حیات آهنگلی دانیشیقلار، ایره‌لی سۆرۆلن داخلی منطقلی

دۆشۆنجه‌لر و فکر مبادله‌سی، تکرار جناسلار، شعر ایله ائکیز موضوعونون محبتین گۆرآخېنې اوخوجونو سام و صرصر یئلی و داغلار سئلی کیمی چکیب آپارېر.

ثعلبیه مؤلفی‌نین شخصیت کامللیگی‌نین تاملېغې، معنوی بۆتۆنلۆگۆ و محکم رئالیست ادبی موقعینی قوروماسې کتابدا دویولان قابارېق خصوصیتلردندیر.

۱۰. میرزا محمدباقر خلخالی و حقوق علمی

عمومی مدنیتین مهم ترکیب حصه‌لریندن بیری اولان حقوق، جمعیتده گئدن اجتماعی جریانلاردان کناردا قالمېر. دگیشیکلیکلری ساده‌جه انعکاس ائتدیریر، فعال موقع توتور و اؤزۆده بو جریانلاردا تکمیللشیر، زنگینلشر، خلقین عمومی ترقیسینده باشلېجا عامیللردن بیرینه چئوریلیر.

حقوق علمی یالنېز قایدا ـ قانونلار توپلوسوندان، محکمه‌لرین عمللریدن، عدلیه‌نین جاری ایشلریندن، مقصرلرین محاکمه‌سیندن و مختلف حقوقی مناسبتلرین (ملکی، عائله، منزل، امه‌ک و ... مناسبتلرین) نظاما سالېنماسې حاققېندا معین قایدالارا اساسلانان معلوماتدان عبارت دگیلدیر.

حقوق علملری‌نین فعالیت دائره‌سی اجتماعی حیاتېن بۆتۆن ساحه‌لرینی احاطه ائدیر. باشقا سؤزله، جمعیته‌کی بۆتۆن علاقه‌لر و مناسبتلر و انسانلارېن آراسېنداکې رابطه‌لرین قانونی اولاراق تنظیمی بۆتۆنلۆکله حقوق علملری‌نین اساسېندا متشکّللیک قازانېر. بئله‌لیکله جمعیتده قانونون حاکمیتی تأمین ائدیلیر.

اجتماعی علملر آراسېندا مرکزی یئرلردن بیرینی توتان حقوق، بۆتۆن اجتماعی تأسیساتا دریندن تأثیر گؤستریر. ائله بیر اجتماعی تشکیلات یوخدور کی

حقوقی مسئله‌سی اۏلماسېن و حقوقی متخصص‌سیز جاری ایشلرینی حیاتا کئچیرتمه‌سین.

حقوق‌شناسلارېن وظیفه‌لری‌ده بئله‌دیر: حقوقی تفکّرون فۏرمالاشماسې، وطنداشلارېن حقوقی بیلیکلره یئیه‌لنمه‌سی، حقوقی دنیا گؤرۆشۆنۆن تشکل تاپماسې، حقوقا اویغون حرکتلری، حقوق و آزادلېقلارېن قورونماسې و عملی اۏلماسې قایداسې، قانونی مدافعه‌سی، دولت اداره ائتمه‌سی‌نین قانونی اساسلارېنې مهم حقوقی مفهوملارېن و قانون وئریجیلیکده باش وئرن یئنی‌لیکلرین تحلیل و تفسیری.

حقوق علملری‌نین ان مهم خصوصیتلریندن بیری، اونون «بین‌الملل ماهیت» داشېماسېندادېر. مهم بین‌الملل مسئله‌لرده، مختلف دولتلر آراسېنداکې اختلافلاردا، دنیادا بارېشېق اۏغروندا مبارزه ایشینده ده حقوق علملری‌نین اهمیتی چۏخ بؤیۆکدۆر.

ملامحمدباقر خلخالی، بؤیۆک روحانی، پئشه‌کار عدلیه‌چی، حقوق‌شناس عالم و تجربه‌لی قاضی و حقوق مشاورلیگی باره‌سینده‌کی معلوماتېنا اساسلاندېغېنا گؤره، **ثعلبیه**ده اونون پئشه‌سینه عائد اۏنلارلا اصطلاحا راست گلیریک.

حکیم خلخالی حقوقی بیلیک، حقوقی حرکتلره، حقوقی تربیته، حقوقی ادبیاتا، حقوقی مدنیته، حقوقی دۆشۆنجه و دنیا گؤرۆشۆنه، حقوقی مناسبتلره استناد ائده‌رک **ثعلبیه**نی قلمه آلمېشدېر. بئله‌لیکله اونون پئشه‌سی ادبی ـ بدیعی یارادېجېلېغېنا دریندن تأثیر گؤسترمیشدیر.

آشاغېداکې اصطلاحلار **ثعلبیه**دن نقل اۏلونور: شاهدلرین اعتباری و ایمانی، تعیین و آشکار ائدیلمه‌سی، شرعین قراری، شهادت امری، حق‌سیز شهادت، ایمان،

قاضی، محتسب، دارغا، رضایت، ایمان، مدعا، آفات و مکافات، تکلیف، حق، باطل، شک، گناه، تقصیر، تقصیری ثابت ائتمک، تازیانه، زیّ، بی‌ادب ایش گؤرمک، اجتماعی قایدا ـ قانونو پوزماق، قاراوول، آداملارې آغاجا باغلاییب تنبیه ائتمک، جزا، شرارت، شریرالنفس، یوم‌الطبع، استنطاق ایشی، کبین‌سیز آرواد آلماق، شهودی جرح ائتمک، جرمی مدلّل و خلافی مسجّل ائتمک، خلاف ایش گؤرمک، مالک، مباشر، حاکم، کلنتر، حق یؤلو گئتمک، کدخدا، عرضه‌چی، امر معروف، دوستاق، کفاره، زنا، تجسس.

۱۱. سؤن سؤز

محمدباقر خلخالی‌نین بو اثرینی‌ده یئنه ده **اوْختای** کیمی بیر حقوقدان ایشله‌ییب، خلاصه ائدیب و سهمانا سالمېشدېر.

الینیزده‌کی بوکتابچا اصلینده ایسه ایکی ۲۲ یاشلې آذربایجانلې جوانېن ۱۳۴۰ ـ اینجی ایللرده فکری محصولو، ادبی امه‌گی‌نین بهره‌سی و ملی ـ مدنی خدمتی‌نین ثمره‌سیدیر.

اوْختای و **دؤزگـؤنؤن**، اؤز هم‌شهریم، یعنی جناب **محمدباقر خلخالی‌نین** حاققېنداکی یازېلې زحمت و ادبی خدمتلرینی قیمت‌لندیریب، جانلاندېردېغېم اؤچؤن ایناېن کی چؤخ شادام عزیز اوخوجولار.

حضرت حکیم آخوند **آقا میرزا محمدباقر خلخالی‌نین** آد و سانې‌نېن یاشاماسې و «ثعلبیه»نین دایم یاد ائدیلیب اوْخونولماسې آرزېسې، **اوْختای‌ېن** روحونون شاد

اۏلماسې دیلگی و **دۆزگۆن**ۆن برکتلی عمرۆنۆن اوزونلوغو و ساغلاملېغې ایسته‌گـی ایله مقدمه‌نی باشا چاتدېرېرام. الله سیزه یار اۏلسون.

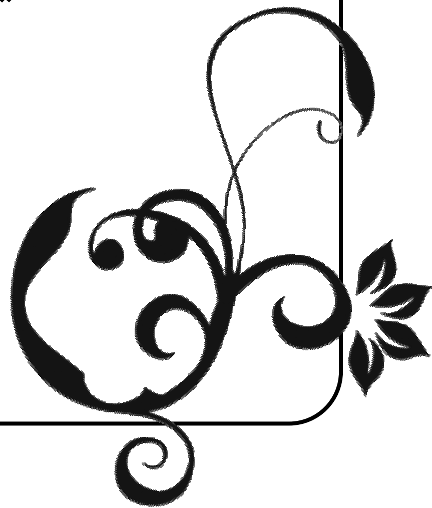
محمّد داوریار

اردبیل ـ مرداد۱۳۸۹

بیرینجی بؤلوم:

محمدباقر خلخالي‌نین

یاشاییشي و اثرلری

یازان:

حسین دؤزگؤن

۱. مقدمه

مولانا جلال‌الدین محمد رومی‌نین مثنوی معنوی عنوانلې شعرلر توپلوسو، یازېلېشېندان و اوخوجولارېن الینه چاتدېقدان سونرا، مختلف ادبی متنلر آراسېندا اؤزۆنه او قدەر محکم و مهم یئر توتدو کی، مثنوی آدلې شعر قالیبېنې کؤلگەده بوراخدې. بئله کی فارس دیللی ادبیاتدا بو گۆن مثنوی‌نین ایکی‌لی معناسی وار: بیرینجی‌سی: مثنوی ائله بیر شعر فورماسې‌دېر کی هر بیتده مصرعلرین قافیه‌سی برابر اولسون؛ و ایکینجیسی: **مولانا جلال الدین رومی**‌نین شعرلریندن بیر مجموعه‌دیر کی اونا **حسامی نامه** و **نی نامه** ده دئییرلر.

مثنوی، فارس ادبیاتېندا ان قدیم و ایشلک شعر قالبلریندن‌دیر کی ان بؤیۆک سؤز اوستادلارې‌نېن اکثریتی بو قالبده شعر قوشموشلار.

بیزیم حتی **دقیقی**‌نین **شاهنامه**‌سی و **رودکی**‌نین **کلیله و دمنه**‌سیندن قاباقکې مثنوی‌لر حاققېندادا معلوماتېمېز واردېر.

مثنوی شعرین مهم شکللریندن اولاراق: حماسی، جنگی، مجلسی، اخلاقی، مذهبی و عرفانی مطلب‌لر و داستانلارې ان یاخشې توتارلې صورتده افاده قابلیتینه مالک‌دیر. و دئیه بیلیریک کی اورتا شرق خلق‌لری‌نین کلاسیک شعری‌نین ان آسان و ان جاذبه‌لی قالبلریندن‌دیر. قید ائتمک لازم‌دیر کی تکجه **نظامی**‌نین **خمسه**‌سینه یۆزدن آرتېق منظومه و مثنوی یازېلمېشدیر کی هامېسې **خمسه**‌دن تقلید ائدیلمیشدیر.

مولانا جلال الدین محمد رومی‌نین ده مثنوی‌سی چوخ تقلید اولونموش‌دور و **خمسه** کیمی اونادا چوخلو نظیره‌لر یازېلمېشدېر. **کمال‌الدین حسین خوارزمی** (ف.

۸۶۰ هـ.)نین شرحلر و معروضه‌لریندن، «جواهر الاسرار»، «زواهر الانوار»، «کنوز الحقایق» و «رموز الدقایق»دن توتموش تا زمانه‌میزین شرحلر و معروضه‌لرینه قده‌ر، یۆز عنواندا تۆرکجه، عربجه، فارسجا و آوروپا دیللرینده کتاب چاپدان چیخمیشدیر.

مولانا جلال‌الدین رومینین مثنوی‌سینه یازیلمیش ان اطرافلي شرحلردن بیری **شرح ملا سودی** (فـ. ۱۰۰۰ هـ.) و آلتي جلددن عبارت **شرح ملاشمعی** (فـ. ۱۰۰۰ هـ. ایلیندن سونرا) دیر.[1]

مولانا جلال‌الدین محمد رومینین عظمت‌لی مثنوی کتابیندان الهاملانیب، منظومه قلمه آلانلاردان بیری‌ده **ملامحمدباقر خلخالی**دیر کی «ثعلبیه» عنوانلي شعرلر مجموعه‌سی‌نین یازاني و قاجار شاهی **ناصرالدین** زماني‌نین عالم، عارف، شاعر و قاضی‌لریندن‌دیر. بیزیم بیلدیگیمیز قده‌ر اونون حاققیندا شرح یازیلمایبدیر. مثنوی‌نین نه زمان و هارادان تۆرک ادبیاتیندا ایشلنمه‌سی و مثنوی قالبینده یازیلان اثرلرین سیاهه‌سی بیر کتابچا اولابیلر کی آیري بحثدن عبارتدیر و بورادا یالنیز اونو قید ائتمک مهم‌دیر کی تخمیناً بۆتۆن تۆرک شاعرلری بیر یا نئچه کیچیک یا بؤیۆک حجملی مثنوی مؤلفی‌دیرلر.

آذربایجانی ـ اسلامی ادبیاتین ایلک تشکل دورلریندن توتموش تا معاصر و یئنی دؤشۆنجه‌لی شاعرلره قده‌ر چوخلو مثنوی‌لرین قلمه آلینماسي باره‌سینده کفایت قده‌ر معلوماتیمیز واردیر و بیلیریک کی بو ادبی قالب یعنی مثنوی آدلي شعر فورماسي حروفی‌لر مسلکینی تبلیغ ائده‌ن تشکیلاتین ایلکین فعالیت

---

[1] ر. ک. حاجی خلیفه، **کشف‌الظنون عن الاسامی الکتب و الفنون**.

دورلرینده آذربایجان شاعرلری آراسېندا ایشلک ادبی قالبلردن اۏلوب و **عماد الدین نسیمی** کیمین حروفیه مکتبی‌نین ان گؤرکملی نماینده‌سی‌نین یارادېجېلېغې «مثنوی»نین ایشلنمه‌سینه قطع ائدیجی ثبوت‌دور.

آذربایجان ادبیاتېندا مشهور مثنوی‌لرین: **لیلی و مجنون (فضولی)، ورقا و گلشاه (مسیحی)، ده‌نامه (شاه خطایی)، گلزار بهار** (**سیدعظیم شیروانی)**، و ها بئله **شمسی، علمی، ذهنی، سروری، حقیقی، سرمدی، حامدی، لعلی، راجی، صراف، شکوهی** کیمی شاعرلرین مثنوی‌لریندن آد آپارماق قالېن بیر کتاب قدەر معلوماتدان عبارت اۏلار. بو اثرلر و شاعرلر بارەده چۏخ سایېلې کتاب و مقاله‌لر یازېلېبدېر. تکجه «**خسرو و شیرین** و **فرهاد** و **شیرین** عنوانلې مثنوی‌لر تۆرک ادبیاتېندا» عنوانلې مقاله بیر نئچه ایل «تۆرک دیلی و ادبیاتی» ژورنالی‌نین صفحه‌لری‌نی دۏلدورموشدور. بو درگی استانبول دانشگاهی‌نین ادبیات دانشکده‌سی طرفیندن چاپ اۏلور.

هر حالدا، مثنوی طرزینده شعر قۏشان سؤز اوستالارېندان بیری‌ده «ملا محمد باقر خلخالی»دیر کی اۏنون «ثعلبیه» منظومه‌سینده ایکی ان مهم فارس دیللی ادبی ـ عرفانی اثرین یعنی **مولانا جلال الدین محمد رومی**‌نین **مثنوی معنوی**‌سی و **شیخ محمود ابن امین الدین عبدالکریم ابن یحیی شبستری**‌نین **گلشن راز** منظومه‌سی‌نین تأثیری گؤرۆلۆر و دئییلیر.

ثعلبیه ملا محمدباقر خلخالی‌نین یاشادېغې دُورو، یعنی **ناصرالدین شاه قاجار** زمانی‌نین اجتماعی تاریخی‌نی و اخلاقیاتې‌نېن تدقیقی اۆچۆن عظمت‌لی منبع‌دیر و چۏخلو عرفانی ـ ادبی موضوعلار و مسئله‌لرله دولودور.

۲. ملامحمدباقر خلخالی بارەسینده معلوماتېمېز

ثعلبیه مثنوی‌سی‌نین شاعری بارەسینده اکثر ترجمەی حال یازانلار، تذکرەچیلر و فهرست یازانلار، بیر شئی یازمایېبلار. یا اونو تانېمایېبلار و یا خود اوندان آد آپارماق ایستمەمیشلر. بیر ـ ایکی منبعده **محمدباقر خلخالی**نین آدې چکیلیبدیر کی اونا اشاره ائدیریک:

۱ـ۲. ریحانةالادب

«ریحانةالادب» مؤلفی **ملامحمدباقر خلخالی** حاققېندا یازېر:«**ملامحمدباقرین** باجې‌سې اوغلو **میرزه ابراهیم توکلی**نین یازدېغېنا گؤره **ملامحمدباقر** جوانلېغېندا **معدن الاسرار**ېن مؤلفی **ملاعلی زنجانلی** نین شاگردی اولوب، اوستادېندان کفایت قدەر تحصیلِ علوم ائتدیکدن سونرا خلخال‌دا قاضی‌لیک ائدیب، عدلیه ایشلری ایله مشغول اولموشدور و **ناصرالدین شاه قاجار** دورونون حاکم و یۆکسک رتبەلی مأمورلاری اونا حرمت و محبتله یاناشمېشلار و *گرمەری*، *خمسه* و *خلخال* ېن علم سئونلری اونون معلوماتېندان بهرەلەنیب **ملامحمدباقر خلخالی**یه احترام قائل ایمیشلر.»

«ریحانة الادب» مؤلفی آرتېراراق یازېر:« شاعرلیک قابلیتینه مالک ایمیش و ذواللسانین یعنی فارسجا و تۆرکجه گؤزل اینجه، سلیس و بدیعی شعرلر قوشان شاعر اولموشدور و تۆرکجه شعرلردن عبارت مشهور **ثعلبیه** کتابې اونون یازېلې اثرلریندن‌دیر کی دؤنه ـ دؤنه تبریز و استانبول‌دا چاپ ائدیلمیشدیر.»

مؤلف **محمدباقرین** بداهتاً شعر قوشماسېنې تعریف ائتدیکدن سونرا یازېر کی:«او شعرین بۆتۆن فن‌لرینده استعدادلې اولوب.» و ایکی بیت فارسجا شعرینی

مثال گتیره‌رک دئییر:«اونون رباعیلریندن‌دیر کی قارداش و شاگردلریندن بیری‌نین ایستگی ایله دؤرد ضدّ جنسی بیر یئره توپلاییب:

ای سوار اسب عزّت، جام عیشت نوش باد،
در بساط گربه‌ی قهرت، عدو چون موش باد.
دشمنانت همچو زردک دائماً گردد نگون،
دوستانت همچو سنجد، رخت قرمزپوش باد.»

ترجمه‌سی:
ای جاه و جلال آتینا مینمیش، جامی عیش و عشرتین نوش اوْلسون سنین،
غضب‌لنمیش پیشیگین بساطیندا دشمنین سیچان اوْلسون سنین.
دشمن‌لرین، زردک کیمین دائماً سرنگون اوْلسون،
یوْلداشلارین اوْزلری ایگده کیمین قیزیل قانلی گئییم گئیمیش اوْلسون سنین.

و سوْندا قید ائدیر کی:«شنبه گوْنوْ، شوال آیی‌نین اون دوْردوْنده ۱۳۱۶هـ. ایلینده وفات ائتدی.»

۲ـ۲. دانشمندان آذربایجان

مرحوم عالیم و ادیب **محمدعلی تربیت**ده « آذربایجان عالملری» آدلی اثرینده، «ریحانةالادب» مؤلفیندن قاباق **ملامحمدباقر خلخالی**دن یاد ائدیب، یازیر کی:«۱۳۱۰ هـ. ق. اینجی ایله قدەر دیری ایدی. **ثعلبیه** عنوانلی اثری مشهوردور.»

۳ـ۲. فهرست کتاب‌های چاپی

خانبابا مشارین عظمتلی فهرستینده ـ ایکینجی جلد، **باقر** ماده‌سی ـ یالنیز **ملامحمدباقر خلخالی**نین کتابی‌نین یعنی **ثعلبیه**نین آدی چکیلیر. و آیدین صورتده

معلومات الده ائده بیلمه‌دیک کی آیا «الذریعه» کتابی‌نین مؤلفی یعنـی **آغـا بـزرگ تهرانی**‌ده، دکتر **خیامپور** «فرهنگ سخنوران» آدلې اثرین مولفی کیمـین **مـلا محمـد باقر**یـن آدېنـې عمـداً اونـودوب یـا خـود **محمـدعلی تربیـت** و «ریحانـةالادب»یـن مؤلفی‌نین سؤزلرینی عیناً تکرار ائدیب‌دیر.

بئله‌لیکله آیدېن اولور کی «دانشمندان آذربایجان» تذکره‌سی یگانه منبع‌دیـر کی **ملامحمد باقر خلخالی**‌نین آدېنې چکیب و اونون باره‌سـینده اطرافلـې معلومـاتی یالنېز **میرزا علی مـدرس تبریـزی** «ریحانـةالادب» مـؤلفی ادبیـات عالمینـه تقـدیم ائتمیشدیر.

۴ـ۲. عبدالرزاق بهمنی‌نین مکتوبو

بو منبع‌لردن باشقا، بوکتابېن مؤلفی **محمدباقر خلخـالی**نـی تانېیـانلار و اونـون عائله‌سینه باغلې وارث و تانېشلارېن عنوانېنې الده ائده‌رک، اونلارلا مکتوبلاشـدېم و خوشبختانه اونـلاردان بیـری جنـاب «عبـدالرزاق بهمنـی خلخـالی» *قـارابولاق* کندی‌نین ساکنی، مؤلفه بیر مکتوب گؤنده‌ردی کـی اونـون بیـزیم اۆچـۆن مهـم اولان بؤلمه‌لرینه بوردا اشاره ائدیرم.

«جناب **صدیق ... محمد باقر**، آخوند **ملا حیدر ابن آخوند ملا احمد ابن حاج حـسینقلی ابن حاج علمقلی** ۱۲۵۰ـ اینجی هـ. ق. ایلینده *شیخ درآوا* کندینده آنادان اولدو. آتاسې آخوند **ملاحیدر، ملا احمـد**ین وفاتېندان سونرا *گرمه‌ری* ماحالې‌نېن شیخ درآوا کندینـدن *کاغذ کنان* ـا گله‌رک، ۳۶۰ ـ ائولی *قارابولاق* کندینده اقامت ائتدی.

محمدباقر آتاسې‌نېن مکتبینده اساس علمی بیلیکلری، صرفی و نحوی اؤگره‌نیـب ۱۴ یاشېندا *زنجان* شهرینه اورادان دا *قزوین* ـه گئده‌رک **آخوند ملاعلـی قـارپوز آبـادی** آدلې‌عالیم‌معلمین‌مکتبینده‌تحصیلِ علوم‌ائتمیشدیر. سونرا *زنجان* ـا دؤنه‌رک **آخوند ملا**

قربان‌علی حجة‌الاسلامدان خارج فقه درسینی آلمېشدېر. آتاسېنېن اؤلۆمۆندن سونرا *قارابولاغ* ـا گلمیشدیر. **ملامحمدباقر خلخالی**نین مکتبینده ۲۰ الی ۲۵ نفر طلبه *میانا* و *کاغذکنان* دان تحصیلِ علوم عربی ائدیردیلر. **محمدباقر** اؤز دُورونده ان چوخ بیلیگ‌لی و علمی معلوماتا مالک عالیم اوستاد و علمی، فکری، مدنی و معنوی ایشلرده *خلخال* و *گرمه‌ری*‌ده اؤ قدەر شهرت صاحبی ایدی کی آدلارېن چکدیگیمیز شهرلرین عالیم، ادیب و مالکلری همیشه *قارابولاق* کندینده اونونلا هم‌مجلس و صحبت‌داش اؤلاردېلار. **محمدباقر** شرافتلی، یۆکسک مرتبه‌لی، شیرین سؤزلۆ، اینجه طبیعت‌لی، خوش‌اخلاق و شوخلوق‌چی بیر آدام ایمیش.

قضاوت و شرعی سندلرله باغلې ایشلر اونون امری، یازېسې و امضاسې ایله ممکن ایمیش. اؤز دورونون ان نفوذلو و گؤرکملی شخصیتلریندن و اۆچ کندین مالکیتینده ارثی و ساتېن آلېنماق واسطه‌سیله سهمدار ایمیشلر. اونون اثرلری **ثعلبیه**دن علاوه قصیده، مدحیه‌لر، منقبه‌لر، فارسجا و تۆرکجه شعر و قصیده‌لردن عبارت‌دیر کی مطبعه‌لره چاپ اۆچۆن گؤنده‌ریلمیشدیر. ۶۱ یاشېندا ۱۳۱۶هـ. ق. ده وفات ائدیب.

ادبی ارثینی اؤغلونا تاپشېرېبدېر. ۵ اؤغلو وار ایمیش. بۆیۆک اؤغلو **میرزه علی** هم آتاسېنېن مکتبینده و همده *زنجان*دا تحصیل آلمېشدېر. اؤدا آتاسې کیمین محلی نفوذا مالک ایمیش. شرعی ایشلر و سندلری تفتیش ائده‌رمیش... آقا **میرزه علی** تانېنمېش شاعر ایمیش. عشقی تخلصو ایله ایکی مین بیت ادبی، فلسفی و تربیه‌وی موضوعلاردا شعر قوْشموش و اونون دیوانی هله‌لیک اؤغلو ـ **محمدباقرین** نوه‌سی ـ الینده‌دیر.[۲] او تهران‌دا ساکندیر. **ملامحمدباقرین** اؤغلانلارېندان بیری‌ده واعظ و اهلِ منبر ایدی. بئش اؤغولدان اۆچۆ اؤز حیاتې مشغله‌لری ایله مشغول و زمانه‌نین شرایطینه اویغون دؤلانېب یاشامېشلار. هر بئش اؤغول وفات ائتمیشلر. یازېلان مطلبلرین هامېسېنې منه اؤغلانلارې سؤیله‌میشلر. یوخاری آندری کندی، قارابولاق کندی‌نین بیر آغاجلېغېندا (۶ کیلومترلیگینده)ده‌دیر.»

[۲] باخ: مجتهدی، میرزا علی. **دیوان اشعار فارسی**، تصحیح: دکتر ح.م. صدیق، تهران، تکدرخت، ۱۳۸۸ . (م. د.)

یوخارېدا سؤیله‌دیکلریمیز مطلبلر، جناب **بهمنی‌**نین نامه‌سیندن نقل ائدیلدی.

۳. خلخالی‌نین اوستادې ملاعلی زنجانی

قاباقکې صحیفه‌لرده قید ائتدیگیمیز کیمین، **شیخ علی مدرس تبریزی** «ریحانة الادب» مؤلفی، **خلخالی‌**نین اوستادی«معدن الاسرار» مؤلفی **ملاعلی زنجانی‌**نین اؤلدوغو باره ایلک معلوماتی بیزه چاتدېرمېشدېر. جناب **بهمنی‌**نین ائشیدیکلرینه گؤره، **محمدباقر خلخالی** ۱۴یاشېندا *زنجان* ـا گئدیب و اؤرادان *قزوین* ـه سارې یؤلا دؤشؤب و آخوند **ملا علی قارپوز آبادی**دن تحصیل علم ائدیبدیر. بو آخوند، همان **ملاعلی ابن ملا گل محمد ابن علی محمد قارپوز آبادی** زنجانیِ قزوینی‌دیر کی ۱۲۰۹ـ اونجوده *قزوین*ده دنیایا گلمیش، اؤردادا ایلک تحصیلاتی‌نی باشا چاتدېرمېش، سونرا *اصفهان* شهرینه گئتمیش و ۱۵ ایل اوردا اقامت ائدیب تحصیل ائتدیکدن سونرا، اجتهاد اجازه‌سین و مجتهدلیک درجه‌سین آلدېقدان سونرا *قزوین* ـه قایېدېبدېر. عالیم دوستوم زنجانلی جناب **کریم نیرومند** بؤیؤک تاریخ مفصل علماء، شعرا، عرفا و رجال **زنجان و خمسه** آدلې کتابېن مؤلفی کی دؤرد ایل قاباق اونو ملاقات ائتدیم و هله چاپ اؤلمامېش کتابېنې منه گؤستریب‌دی، دئییر:«**حجت‌الاسلام ملا علی قارپوز آبادی** ۱۲۴۹ـ اونجو ایلده **معدن الاسرار** کتابېنې یازماغا باشلاییب و ۱۲۵۳ هـ. ق. ده بئش جلدده تألیف و تدوین ائتدی. بیر عمر *زنجان*دا تدریس، ارشاد و علمی ـ مدنی خدمتلرله مشغول اؤلوب و **محمدعلی باب** ایله دولت قوشونلارې آراسېندا باش وئره‌ن محاربه زمانی *کربلا* شهرینه مهاجرت ائدیب و ۱۲۶۷ هـ . ق. ایلینه قدەر تدریس و تألیفله عمر سؤرمؤش و ۱۲۸۴ ـ اونجو ایلده دؤرد ستونلو بؤیؤک بیر مسجد و مدرسه

تیکدیریب و شنبه گۆنۆ محرم آیی‌نین سکگیزی ۱۲۹۰ـ اینجی ایلده وفات ائدیب و *زنجان*دا **سید ابراهیم** مقبره‌سینده دفن ائدیلمیشدیر. چوْخ سایپلی اثرلر مؤلفی اوْلموش، شرح، تفسیر، اخلاق، عرب دیلی‌نین قراماتیکاسی، اجتماعی آلیش وئریش، علملر و فنلر ساحه‌لرینده ۴۰ جلده یاخین کتاب یازمیشدیر.»

بو مطلبلر جناب **کریم نیرومندین** یوخاریداکی قید ائتدیگیمیز کتابی‌نین «علما» جلدیندن نقل ائدیلدی.

ملاعلی‌نین ان مهم اثرلریندن بیری **صیغ العقود**دور کی بو گۆنه قدەر بیر نئچه دفعه چاپ اوْلوبدور. و باشقاسی **معدن الاسرار**دیر کی موعظه و مرثیه‌یه عاییددیر. «ریحانة الادب» آدلی کتابین مؤلفی‌نین نظرینجه[3] اونون بیر جلدی مؤلفین یاشادیغی دورده ایتیب باتمیشدیر و اوْنو **شیخ محمدصادق ابن ملا علی قارپوز آبادی**نین تألیفی بیلیرلر. بیزه لازم و معلوم اوْلان حقیقت بودور کی **ملاعلی زنجانی** اؤز دُورۆنۆن ان مهم علملرینه دریندن ییه‌لنمیشدیر. زمانه‌نین علوم و فنونوندا اوستادلیق درجه‌سینه چاتمیش و **محمدباقر خلخالی** بئلنچی اوستاد عالیمین شاگردی اوْلموشدور.

ملامحمدباقر خلخالی‌نین یاشاییش و اثرلری‌نین تدقیقی نتیجه‌سینده بیز بئله عقیده‌یه گلیریک کی **ملاعلی، محمدباقرین** علمی ـ مدنی شخصیتی‌نین تکامُلۆنده دریندن تأثیر صاحبی اوْلوبدور. بیزجه، **محمدباقر خلخالی** ۱۴ یاشیندان ۲۵ یاشینا قدەر **ملاعلی**‌نین شاگردی اوْلوب و اجتهاد درجه‌سینه چاتدیقدان سوْنرا **ملاعلی**

[3] **ریحانةالادب**، ج.۲، ص ۱۳۲.

زنجانی کیمین قاضی‌لیک ائدیب و روحانی‌لیک مقامیندا شرعی ایشلری انجام وئرمک ایلن مشغول اؤلوبدور.

بوندان علاوه، **ملاعلی زنجانی**نین فکرلری‌نین تأثیرینی بیز **ثعلبیه** کتابی‌نین هر یئرینده حس ائدیریک.

۱۶۰۰ بیتلیک **ثعلبیه** عنوانلی مثنوی ده **محمدباقر خلخالی**نین دنیا گؤرؤشؤ دینی خصوصیت داشییر. آداملاري دینی ایشلره و قضا و قدرده یالنیز تسلیم اؤلماغا چاغیریر. آروادلاري پیس عمللردن چکیندیریر و عمر بؤیو دنیوی لذتلرله مشغول اؤلماغي قینابیر و دنیاني بیر هرزه و لیوه آروادا تشبیه ائدیر. او یؤکسک مرتبه‌لی آسمانی سئوگیلره وورغون‌دور و گئجه‌نی صبحه قدر نماز قیلماغا و تانریني یاد ائتمه‌گه دعوت ائدیر و بو حدیثی تفسیر ائدیر:

مَن خَرَجَ عَن زیّه فَدَمُهُ هَدَر، یعنی هر کیمسه اؤز یؤلوندان آزارسا، قاني هدردیر. آخرت ائوی‌نین نعمتلرینی وعده وئریر و سائره. بونلار اؤنون روحانی‌لیگیندن، مترقی عالیم، مدنی خادم و تمیز اخلاقلی اؤلماسیندان خبر وئریر.

ملاعلی زنجانینین فکرلری‌نین **ثعلبیه** کتابینا تأثیری، اطرافلی، چؤخ شاخه‌لی و درین احاطه‌لیدیر. **ثعلبیه**ده بیز آردیجیل اؤلاراق **ملا گل میرزه** آدلي شخصیته راست گلیریک کی **محمدباقر خلخالی** اکثر داستانلاریني اؤنون آدي ایله باشلاییر. دئدیگیمیز کیمی چؤخ گمان کی **گل میرزه**، همان **ملاعلی ابن ملا گل محمد ابن علی محمد قارپوز آبادی** یاخود اؤنون آتاسي اؤلسون و یا اؤلا بیلیر کی **ملاعلی زنجانی** آتاسي‌نین دیلی ایله داستانلاري **خلخالی**یه نقل ائتسین کی اؤدا سئچیلمیش داستانلاري **ثعلبیه** کتابیندا قلمه آلسین.

هر حالدا انکار ائدیلمزدیر کی **ملا گل میرزه**‌نین آدې دؤنه ـ دؤنه **ثعلبیه**‌ده چکیلن **محمدباقر خلخالی**‌نین اوستادی ایله سېخ باغلې‌دېر. اما **خلخالی**‌نین **ملاعلی زنجانی**‌نین آتاسېنې گؤرۆب گؤرمه‌ییب اونون محضرینده اوْلوب یاخود اوْلمایېب و اوْ آتاسې کیمی ایمیش و نه‌چی ایمیش، آیرېجا خصوصی تدقیقات طلب ائدیر.

۴. دنیایا گلیشی و آنا یوردو

تذکره‌لرده و **ثعلبیه**‌نین آدې چکیلن منبعلرده، اونون مؤلفی‌نین آدېنې معمولاً **محمد قارابولاغی خلخالی** کیمی قید ائدیبلر و اکثر مؤلفلر اونون **قارابولاق**‌دا دنیایا گلمه‌سینی ذکر ائدیبلر.

بیر خلخاللېدان ائشیتدیم کی شایعه‌لره گؤره **محمدباقر خلخالی** *یوخاری آنداری* (دولت اداره‌لرینده: اندرود علیا) کندینده آنادان اوْلموشدور و جناب **بهمنی** ده اونون آنایوردونون **شیخ درآوا** اوْلدوغونو قلمه آلمېشدېر.

بیزه معلوم اوْلان بودور کی **محمدباقر خلخالی** *زنجان* و *قزوین* شهرلرینده تحصیلاتېنې باشا چاتدېرېقدان سوْنرا *خلخال* ـا قایېدېب اوْرادا ساکن اوْلوبدور. اوْ **ثعلبیه**‌نین سوْنوندا بئله دئییر:

خبر آلسا بیری آدېمې بالفرض،
اؤزۆم اؤز آدېمې قؤی ائیله‌ییم عرض،
فنونِ معرفت‌دن خالېیام من،
محمدباقر خلخالې‌یام من.

خلخال شهری یا خود *هروآباد*، *طالش* داغلارې‌نېن گۆن باتانېندا *اردبیل*، *زنجان*، *سراب* و *میانا* شهرلری‌نین آراسېندا یئرلشیر. یای‌دا هاواسې ملایم‌دیر.

یۏللاریٛ قار باسار، سئل توتـار و چتـین کئچیـدلی‌دیـر. قـیش آیـلاریٛنـین اکثـر گۏنلرینده باغلیدیر. بئله کـی جماعـت، حتـی آت و قـاطر ایلـه گـل ـ گئـد ائـده بیلمیرلر.

اهالی‌نین دیلی تۏرکجه‌دیر. بـولاقلار و چـای‌لاریـن بۏللوغـو نتیجـه‌سـینده *خلخال* منطقه‌سینده یاشیللیق چۏخدور. ان مهم، چـوخ سـولو چایلاریـندان بیـری مشهور *قیزیل اؤزن‌*دیر کی *میانا*نین گۏن دوغانیندان آخا ـ آخـا *خلخـال* شـهرینی سووارا ـ سووارا *زنجان* و *رشت* شهرلرینه طرف آخیر و خزر دنیزینـه تؤکۏلـۏر. بـو چایین سویو یازدا چۏخالیر. داشـینلار عملـه گتیریـر و اونـدان کئچمـک ممکـن اۏلمور. باشقا چایلار *شاهرود* و *گیوی* دن عبارتـدیرلر کـی کنـدلری سـوواردیقدان سۏنرا *قیزیل اؤزن* ایرماغینا قوووشورلار.

خلخال منطقه‌سی *میانا* ـ *هروآباد* جـاده‌سـی ـ اورتـا درجـه‌لـی یـول اسـتثنا اۏلمـاقلا شوسـه یـۏللاردان محرومـدور. اهـالی‌نـین اکثریتـی حیوانـدارلیقلا مشغولدورلار. قۏیون یۏنۏندن توخونان خلخال شالی مشهودور.

۵. آنادان اۏلماسیٛ و اؤلۏمۏ

قاباقکیٛ صحیفه‌لرده **محمـدباقر خلخـالی‌**نـین هجـری ۱۲۵۰ ـ اینجـی ایلـده آنادان اۏلماسینیٛ قید ائتدیک. اونون آنادان اۏلماسیٛ تاریخینده سـؤز یوخـدور. امـا خلخالی‌نین اؤلۏم تاریخی ۱۳۱۱ هـ. ق. اۏلا بیلمز. بو دلیله گـؤره کـی بـو ایلـده اونون **ثعلبیه** کتابی باشا چـاتمیش و سـاغلیغیندا چاپـدان چیخمیـشدیر. **محمـدباقر خلخـالی** ۱۳۱۶ اینجـی ایلینـده وفـات ائتمیـشدیر. ان مهـم تـاریخی ـ اجتمـاعی مسئله‌لردن بیری **محمدباقر خلخالی** یاشاییش دُورونده، **ناصر الدین شاه قاجـاریـن** ۵۰

ایللیک شاهلیغی و اؤلؤموٌنؤن شاهدی اولموشدور و **ناصر الدین شاه قاجار**ین زمانیندا باش وئرمیش بۆتۆن تاریخی حادثه‌لری درک ائتمیشدیر.

۶. خلخالی‌نین عائله‌سی

معلومدور کی **محمدباقر خلخالی**نین آتا باباسی شیعی روحانیته باغلی مشهور آداملار ایمیشلر. و **ناصر الدین شاه قاجار** دورونون فئودال ـ مستبد حاکمیتی شرایطینده یاشاییرمیشلار. **محمدباقر خلخالی**نین عائله‌سی پشته ـ پشت آخوند اولوبلار. او هم روحانی ایدی هم قاضی. قضاوت ایشلری ایلن مشغول اولان بیر شخصیت یعنی حاکم شرع ایمیش. **خلخالی** اوٌچ کندین مالکی ایمیش. بو کندلرین مالکیتی هم ارثی ایدی همده ساتین آلیم طرزینده ایدی.

او، او قدەر نفوذه، شهرت و حرمته صاحب ایدی کی **ناصرالدین شاه**ین حاکملری اونا حرمت بسله‌ییر. دین عالیملری و مالکلرین چوٌخو اونونلا هم‌کلام و هم‌مجلس اولماق اوٌچوٌن *قارابولاغ* ـا گلیردیر. حکملر و سندلر اونون امضاسی اولمادان معتبر سایلمیردی. مالکیت سندلری اونون حکمو و الیازماسی ایلن اعتبارلیلیق قازانیردی.

محمدباقر خلخالینین مادی حیات شرایطی یاخشی ایمیش. توٌرکجه و فارسجا شعرلر قوشار ایمیش، تاریخ ماده‌سی، شعر نوعلری، دوٌرد ضدّ جنسلی شعرلر، قصیده‌لری و باشقا شعرلری، سوٌز صنعتلری ایله بزنمیش‌دیر. دینی رهبرلری و اولیاء اللهی مدح و جماعتی ارشاد ائده‌رمیش.

۷. خلخالی‌نین اثرلری

«ریحانـةالادب» و باشـقا منبعلـردن بیـزه معلومـدورکی **محمـدباقر خلخـالی** زمانه‌سی‌نین معروف وتانینمیش عالیم و فاضللریندن اۆلوب، اطراف ایالت، ولایـت، شهر و کندلرده شهرت صاحبی ایمیش.

بیلدیگیمیز کیمی خراسانین عارف و عالیملری مثلا **حسین ابن عالم ابوالحـسن امیر حسینی هروی** سؤرغولار تۆپلوسونو **شیخ محمود شبستری**نین محضرینه گؤنده‌ریـر و علمی ـ عرفانی مشکللرین تحلیلینی اونـدان خـواهش ائـدیرلر. **شـیخ محمـودون** مقلّدی یعنی **خلخالی**ده اۆ قدەر عالیملیک، معلوماتجا کامللیک، یۆکـسک علمـی ـ اخلاقی مرتبه‌یه چاتمیش ایدی کـی سـؤز اوسـتالاری، عـالیم و عـارفلر *خمـسه*، *گرمـه‌ری* و *خلخـال* ولایتلرینـدن اونـون محـضر شـریفینه تـشریف گتیریـب بیلیکلریندن بهره‌له‌نیب، اونا سئوگی و محبت دۆلو مناسبت بسله‌ییردیلر.

ثعلبیهنی فارس دیلینه ترجمه ائدن **قباد طوفانی خلخالی** ۱۳۳۹ هـ. ش. اینجی ایلده اۆنو چاپ ائتدیریبدیر و بئله بیر ادعا ایره‌لی سۆروبدور کی **ملامحمدباقر خلخالی** بیر نئچه تۆرکجه داستانین‌دا مؤلفی‌دیر. اما بیز **ثعلبیه**، ایکی بیـت فارسـجا شـعر و نئچه تۆرکجه غزل‌دن باشقا، اوندان هئچ بیر یازیلی اثر الده ائده بیلمـه‌دیـک. بـو، گله‌جک تدقیقات ایشیدیر و اونون اثرلری‌نین کشفیاتینا چوْخ امید بسله‌ییریک.

۸. ثعلبیه مثنوی‌سی‌نین خصوصیتلری

محمدباقر خلخالیدن الده اۆلان **ثعلبیه**دن عبارت تکجه بیر حجملی یازیلی اثر موجوددور. اۆ کـئچن عـصرین ایکینجـی یاریـسیندا یاشـاییردی. بیـزیم تاریخلـه

۱۲۱۲ـ ۱۲۷۸ هـ. ق. ایللر. او بـو ایللـرین اجتمـاعی ـ اخلاقـی حیـاتی و مـدنی شرایطینی شعر واسطه‌سیله ساده آنلاشیقلی و سلیس دیل ایلـه **ثعلبیـه**‌ده انعکـاس ائتدیریبدیر.

۱. **ثعلبیه** اخلاقی ـ تنقیدی و صوفیانه منظوم اثـر اوْلاراق، ادبیـاتین مثنـوی قالبینــده عروضــون بحــر هــزج مقــصور وزنینــده، ۱۶۰۰ بیتلیـک آذربایجــان توْرکجه‌سینده قلمه آلینیبدیر و بیر نئچه جهتدن تحقیق و تدقیقه لایقدیر.

۲. **ثعلبیه**‌نین دیلی آخیجی، چتین درک ائدیلن کلمـه‌لـردن، مرکـب معنـالی عبارتلردن، معنی‌نین ادراکینا مانعه‌چیلیک توْره‌دن سـوْز صـفتلری و بـزه‌کلرینـدن اوزاق، خلق کوْتله‌لری‌نین دیلینه یاخین، اوْنلارین مـدنیت و فوْلکلورونـدان نـشأت آلان بیر دیلدیر.

هابئله **ثعلبیه**‌نین مؤلفی جمعیتین ان لیاقتلی و قابلیتلی نماینده‌سـی‌دیـر کـی ۱۹ ـ اونجو عصرین شرایطینی بیزه نقل ائدیر.

۳. ادبی باخیمدان و شریعت جهتیندن قیمتلی‌دیـر و اوْزوْنـه گـوْره شـاه اثـر حساب اوْلونور.

۴. هجری اوْن دوْردوْنجوْ عصرین ایلک یاریسی یعنی تخمیناً ۱۳۰۰ـ ۱۳۵۰ هجری ایللری آراسیندا ایرانین تـاریخی، اجتمـاعی و اخلاقـی شـرایطینی تـدقیق اوْچوْن زنگین منبع‌دیر.

۵. ان قیمتلی فوْلکلوریک توْپلودور.

۶. خلخالی‌نین دیلی‌نین ساده‌لیگـی، آیـدین‌لیغـی، عـوام اوْچـوْن تئـز درک ائدیلمه‌سی‌نین اساس سببلریندن بیری، خلق دیلینده ایشله‌نن چوْخ سایلی سوْزلر، ترکیبلر، کنایه‌لر و ضرب‌المثللردن استفاده ائتمه‌سیندن عبارتدیر.

۷. دیل و افاده واسطه‌لری نظریندن **محمدباقر خلخالی** هامیدان چـوْخ **ملاپنـاه واقفــ**ـه یاخین اوْلا ـ اوْلا، **ثعلبیــ**ـه‌نین فضاسی باشدان باشا، گـؤنش مثـاللی **نظـامی، فضولی** و **ختـایی** کیمین شاعرلرین گوز قاماشدیریجي ایشیق ساچان شـعرلری ایلـه دوْلودور.

۹. کتابین آدي

محمدباقر خلخالی‌نین اؤزۆ **ثعلبیه** منظومه‌سی‌نین آد و عنوانینا تأکید ائدیر کـی اوْ بیر تۆلکۆنۆن احوالاتی‌دیر. باخمایاراق کی کتابین بیر یئرینده دئییر:

بیری‌نین سؤزلری مات ائتمیش عاغلي،
بیری یازمیش منیم تک «تۆلکۆ ناغلي.»

اما بو مثنوی هـر یئـرده **ثعلبیــ**ـه آدي ایلـه مـشهوردور و مؤلـف اؤزۆده اوْنـو کتابي‌نین آخیریندا بئله آدلاندیرمیش و بۆتۆن نشرلر ایسه بو آد ایله یاییلمیشدیر.

«ثعلـب»، عـرب کؤکلـۆ سـؤز اوْلاراق «تۆلکـۆ» دئمکـدیر. تۆلکۆنـۆن هـم دیشی‌سینه و همده ائرکگینه بو آد وئریلیر و یا خود دیشی‌یـه «ثعلبیــه» و ائرکگـه «ثُعلبان» دئییرلر و **ثعلب** اوْنون جمعی اوْلاراق چوْخ ایـشله‌نمـیش فوْرماسـي‌دیـر. **ثعلبیه** اصطلاحی عرب دیلی‌نین قایدا ـ قانونلارینا اویغون اوْلماسـادا مـثلا گـره‌گ «ثعلبیّ» یاخود «قصّة الثعلبیه» یا «منظومة الثعلبیه» و یا «کتاب الثعلب» و سـائر دئییلیب یازیلیردي. هر حالدا بیزیم بو مباحثه‌یه گیریشمه‌گه احتیـاجیمیز یوْخـدور. چۆنکۆ مؤلف کتابین متنینده سؤزه و ظاهری ایشلره بـاغلي اوْلمـامیش و اؤزۆنـۆن ایستک و ادراکی ایله جمعیتی و جمعیت عضولری‌نین اجتماعی فکرلرینی انعکاس ائدیر.

ثعلبیه کتابی‌نین اکثر چاپلاری‌نین خاتمه‌سی ۹ بیتلیک شعر ایلـه بئلـه سـونا چاتیر:

بِحَمدِالله کتاب ثعلبیه،
تمام اوْلدو، عجب شیرین قضیه!
عوام الناس‌ه **یازدیم بو کتابی،**
موجه اوْنلارا قیلدیم خطابی.
دئییب چوْخ مضحکه ائتدیم ظرافت،
اوْنون ضمنینده هم یازدیم نصیحت.
نه چوْنکی خلقه حق آجی گلیبدیر،
ظرافت سؤزلری شیرین اوْلوبدور.
قاریشدیردیم ایکی‌سین گلدی حاله،
یئتیشدی منتهای اعتداله...

۱۰. کتابین باشا چاتماسی‌نین تاریخی

محمدباقر خلخالی، ثعلبیهنـین سـونوندا کتـابین تانیتدیربلماسـی و **ثعلبیـه**نـین شعرلری‌نین قوشولوب تمام اوْلماسی‌نین تاریخی باره‌سینده قیسـسا سـؤزلرله بئلـه دئییر:

خبر آلسا بیری آدیمی بالفرض،
اؤزوْم، اؤز آدیمی قوْی ائیله‌ییم عرض:
فنونِ معرفتدن خالی‌یام من،
محمدباقر خلخالی‌یام من.
بو فردین آخرین نظمِ صوابی،
بیان ائیلیبدی تاریخِ کتابی.

یعنی: شاید اگر بیر کیمسه منیم آد ـ سانیمی سۆرارسا، عرض ائدیم کی من علـم و معرفتـدن خبرسـیز، **محمـدباقر خلخـالی**ام و بـو دۆغـرو نظمـی‌مـین سـۆن مصراعیندا، کتابی‌مین تاریخینی بیان ائتمیشم.

پس بو شعرده «تاریخی ماده» وار و اۆ ایکینجی بیتدن عبارتدیر:

فنونِ معرفتدن خالیِیام من،

محمدباقر خلخالی‌یام من.

کی اۆندان ۱۳۱۱ عددی الده ائدیلیر. و الده ائدیلن عدد تاریخ مین اۆچ یـۆز اۆن بیره برابردیر.

۱۱. مولانا جلال الدین رومی‌دن تأثیرلنیشی

نـاغیلچیلیق قایداسـی و طـرزی کئچمـیش ده بئلـه ایمـیش کـی داسـتان سؤیله‌ین، هر اصلی داستاندان سۆنرا بیر نئچه فرعی حکایت سؤیلمکله، ائشیدنلری و اۆخوجولاری اۆ قدەر مشغول ائدەرمیش کی اصلی داستان حکـایتلرین ایچینـده ایتیب باتیردی.

بو ادبی قایدانین فارس دیللی ادبیاتدان قاباریق نمونه‌لریندن بیـر نئچـه‌سـی **کلیله و دمنه**، **مین بیر گئجه** و **مولانا جلال الدین رومی**‌نین **مثنـوی معنـوی**سـیدیر کـی اۆرادا بیر ناغیلین مطلب و مضمونلاری و حتـی سـؤز وکلمـه‌لـری اطرافلـی و ان گئنیش فلسفی تدقیقاتین و تانری تانیما علملری‌نین موضوعلاری‌نـین افـاده‌سـی اۆچۆن منبع و منشائینه چئویریلیر. البته قید ائتمک لازمـدیر کـی مثنویـده ایـش

بونونلا بیتیمر. ای بسا کی چوٚخلو آیه‌لر، حدیثلر، خبرلر، آتالار سوٚزلری، ضرب‌المثللر، کنایه‌لر و سائره‌دن‌ده استفاده ائدیلیر.

تدریجاً اصلی حکایتدن باشقا، آیریٖ حکایتلر و تمثیللر وجودا گلیر و ای بسا کی غیری اصلی داستانلار تدقیقی ـ عرفانی شاخه‌لره بوٚلوٚنوٚر.

ملامحمدباقر خلخالینین‌ده **ثعلبیه**نی قلمه آلماقدا، افاده اسلوبو یارادیٖجیٖلیٖق طرزی، فوٚرما و مضمونا یوٚنلیشی، معین ادبی شیوه‌سی و داستان یاراتما قایداسیٖ بئله‌دیر. او «متنین داستانیٖنیٖ» کی اوٚنو بیز «آنا داستان» آدلاندیٖریٖریٖق واسطه ائده‌رک، اوٚزوٚنوٚن فکر و دوٚشوٚنجه‌لرینی بیان ائدیر. هر کلمه و اصطلاح ممکندیر کی اوٚنو اطرافلیٖ مباحثه‌یه و چوٚخلو داستانلاریٖ افاده ائتمه‌گه مجبور ائتسین و سوٚنرا اوٚخوجودان مطلبلرین اوزانماسیٖ اوٚچوٚن عذر ایسته‌سین.

نئجه کی **مولانا جلال الدین** سوٚزلرینی تئز ـ تئز کسیر و- نئجه دئیه‌رلر- حاشیه‌یه گئدیر، **ملامحمدباقر خلخالی**ده مختلف داستان و مطلبلر یادیٖنا دوٚشدوٚکده اوٚنلاریٖ شرح ائدیر و اکثر حاللاردا یئنی مباحثه‌لره باشلایاندا آشاغیٖداکیٖ بیتلری قلمه آلیٖر:

مناسب‌دیر یازیٖم بو یئرده بیر نقل،
کی تا عبرت گوٚتوٚرسوٚن صاحبِ عقل.

و یا:

مناسب‌دیر بو یئرده بیر حکایت،
کی ائیلیب ملاگل میرزا روایت.

و یا:

یئتیشدی خاطریمه بیر حکایت،
خوٚشوم گلدی سنه ائیلیم روایت.

نئجه کی **مولانـا جـلال الـدین** سـؤزۆ اوزادېـر، اۏخوجونـو اوسـاندېرېر، یـۏرور، اینجیدیر، اصل مطلبدن اوزاقلاشېر و اۏخوجودان عذر ایـستەدیکـدن سـۏنرا اصـل مطلبه کئچیر:

شد ز حد این، بازگرد ای یار گُرد،
روستایی خواجه را بین خانه برد.

یا:

گفته‌ایم این را ولی بار دگر،
شد مکرر بهر تأکید نظر.

یا:

بارها گفتیم این را، ای حسن!
می‌نگردم از بیانش سیر من.

و یا:

بس مثال و شرح خواهد این کلام،
لیک ترسم تا که لغزد فهم عام.

و یا:

این سخن پایان ندارد ای اخی...

و باشقالارې.

ملا محمدباقر خلخالیدە باشاردېغې قدەر، داستانلار، مطلبلـر و تمثیللـره اشـاره ائده ـ ائده، یۏرولا ـ یۏرولا اصل مطلبه کئچەرک، اکثر حاللاردا «خلاصـه» و یـا «غرض» عبارەسی ایلن سؤزۆنۆ تزەلەییر:

خلاصه، چۆنکۆ روباهِ بدانجام،

اؤزۆن چکدی کناره، دوتدو آرام... (ص ۳۶)[۴]

و یا:

خلاصه، چۆن ائشیتدی اؤل ستمگر،

خوروزون سؤزلرین اؤلدو مکدّر... (ص ۴۳)

و یا:

خلاصه، نقل ائدیب بئیله ارەنلر،

روایت گلشن ـ یندن گۆل درەنلر... (ص ۷۰)

و یا:

غرض، چۆنکۆ خوروز زار و محزون،

تمام ائتدی جوابىن اؤل جگرخون. (ص ۵۰)

و حس ائتدیکده کی سؤزلری‌نین اوزونلوغـو اوْخوجونـو اینجیدیبـدیر، گریـز وىرىب، قلمه خطاب اوْلاراق بئله سؤیلەییر:

اوزاندىِ سؤز کی قىلدىِ خلقی خسته،

قلم دورما، یئیین گئت مطلب اؤسته. (ص ۳۱)

و نئجه کی **مولانا جلال‌الدین،** بو بیتی قلمه آلدىقدان سوْنرا:

ور بگفتی مه برآمد بنگرید،

ور بگفتی سبز شد آن شاخ بید.

فاصله‌سیز اوْلاراق، آردىجىل هر ایکی مصرعی «ور بگفتی...» ایله باشلانان سکگیز بیت شعری بیان ائدیر، و یا بو بیتدن سوْنرا:

بر یکی قند است و بر دیگر چو زهر،

بر یکی لطف است و بر دیگر چو قهر.

---

۴ صحیفه سایلارىِ، داش باسماسىنا اشاره‌دیر. (م. د.)

ایگیرمی آلتی دفعه «بر یکی ... بر دیگر ...» عبارەسینی تکرار ائدرک بیر مطلبی بیر نئچه دفعه مختلف مضمونلا افاده ائدیر.

ملامحمدباقر خلخالیده اؤرەگی ایستەدیگی زمان بئله اگلەنجه ائدیر. مثلاً بو بیتدن سونرا:

بیریسینه میسر ناز و نعمت،
بیریسی آج، چکەر یؤز مین مذلّت.

ثعلبیهده ۱۸ بیت بو مضمون ایله تکرار ائدیلیب و «بیریسینه...» و «بیریسی» باشلیقلاری ایله سؤیلەنیلمیشدیر.

معروضەلرین عنوانلاری آشاغیداکیلاردان عبارتدیرلر:

در بیان ادب (ص ۴۵)، توکل (ص۷)، اندرز به سالکان (ص ۷۳) تأمل (ص ۷۹) و شرح «إذا جَاءَ القَضَا» (ص ۳۸).

۱۲. آنا داستان

اما داستانین مضمونو یعنی اصیل داستان، اصفهان شهرینده کلک‌باز بیر تؤلکؤنؤن ناغیلیندان عبارتدیر کی یوخسوللوق و آجلیق، دنیانی اونا تنگیشدیریر. «چرخ ملاعب» یعنی اویونلارلا دولو دنیا، اونون مقصدینه اویغون دگیل و «مناسب روزینی» اونا چاتدیرمیر. اؤز اوشاقلاری ایله گئجەنی آج قارینلا یاتیب، و گؤندؤزلر گؤجسؤز حالتده بیر گوشەده قالاراق، مصیبتلر اوخونا هدف اولاراق، ائله گؤجسؤز و مریض و غملی اولور کی طاقتی تؤکەنیر. صبر کاساسی داشیر و احوالاتی پریشان اولور:

بئله نقل ائیله‌ییب میرزا فلانی،
کلامی دؤغرودور یؤخدور یالانی،
کی بیر تؤلکؤ دیار اصفهاندا،
کی یعنی غیرتِ ملک جهاندا،
الینه دؤشمه‌ییب قوت مناسب،
مرادیِن وئرمه‌ییب چرخ ملاعب...

گؤجؤ و دؤزؤمؤ تؤکنمیش تؤلکؤ، مشقتلرله دؤلو یاشاییشدان خلاص اؤلماغا چاره‌لر آختاریردی. اؤ آنا یوردونو ترک ائدیب، غربت ائللرده یاشاماق اؤچؤن فکرلشیردی.عذاب و اذیتلرله دؤلو حیاتی ترپه‌نیش و ایره‌لیله‌ییش‌دن عبارت‌ایدی.

«آجلیق دردی» اؤنون بؤتؤن وارلیغینی بؤرؤمؤشدؤ. گاه فکری‌نین آتینی قامچیلاییر و گاهدا اؤزؤنؤ تؤیوق و خوروز تصویرلری‌نین تصورلری ایله اؤووندوروردو. سؤن اؤلاراق دردلری‌نین درمانینی مهاجرتده گؤرؤب جلای وطن اؤلدو. اؤلکه‌سینی ترک ائتدی. مئشه‌لیگه بنزه‌ر بیر وطن، انسانلارلا دؤلو مئشه‌لیک، اؤ انسانلار کی حیاتدان اؤگره‌نیب اؤگره‌دیرلر. آرواد ـ اوشاق، آتا ـ آناسیندان حلاللیق ایسته‌ییب وداعلاشیر.

بورادا **محمدباقر خلخالی** «لیسَ لِلانسانِ اِلاّ مَا سَعَی»نی تفسیر ائدیر و قوشا مضمونلو بیر نئچه بیت شعر واسطه‌سیله جماعتی چالیشماغا تحریک، تنبلیگی، جبریلیگی و تسلیم اؤلماغی مذمت ائدیر و بو دنیانی «واسطه‌لر عالمی» سایر کی اؤندا الی بؤش هر کیمسه آج قالاجاقدیر. چؤنکؤ جمعیت ده هر کس اؤزؤ اؤچؤن اللشیر. و سؤزؤن خلاصه‌سی بو کی **خلخالی**نین فکرینجه:«دنیا و آخرتین ایشی فعالیتله باغلیدیر نه باشقا شئی‌لر ایله.»

هر حالدا یازیق تۆلکۆ قان یاش تؤکه ـ تؤکه وداعلاشیر. گـؤز یاشـې یـاش قیمتسیز بیر شئی کیمی‌دیر کی داستانین یوْللارینې باشدان ـ باشا ایسلادیبدیر. اوْ انـسانلارین داسـتانی کـی مـاتم و عـزا ایچینـده یاشـاییردیلار. بونـدان عـلاوه داستانلاردا مؤلفین زمانه‌سینده‌کی آداملارین اخلاقـی خـصوصیتلری ده دوْلغـون صورتده تصویر ائدیلمیشدیر. مثلا عائلـه‌وی محبتلـرین تـصویری کـی بیـز اوْنـو تۆلکۆنۆن عائله‌سیله وداعلاشماسیندا حـس ائـدیریک. بـو صـحنه‌ده «آنـا ـ اولاد محبتی» قاباریق تصویر ائدیلیبدیر.

محمدباقر خلخالی حدیث نبوی‌نـین تفـسیرینه **«الجَنّـةُ تَحـتَ أقـدَامِ الأمّهَـات»** خصوصی بیر بؤلمه آییراراق تۆلکۆنۆن احوالاتینې بیان ائدیر. تۆلکۆ بـورادا آناسـینا دئمیر کی «منه لطف ائیلـه‌ییـب داشـیمې آتمـا!»، بلکـه آیاغینـا دۆشـۆب قـانلې یاشلارلا اوْنون آیاغیندان اؤپۆر و چکدیگی زحمتلرینی یادا سـالیر. فـداکارلیقلار و خدمتلرینی بیر ـ بیر ساییر و بـو مقـدس وارلیقـدان سـوْن درجـه تواضـعکارلیقلا باغیشلاماسینې طلب ائدیر. نه قده‌ر عظمتلی و خجالتلی صحنه‌دیر! بـو موقعیتـده آنا، وضعیتی درک ائدیب، اوْلادې‌نین آیریلیغینې حس ائده‌رک قان یاش تؤکه‌رک، «فلگین انتقامینا» لعنتلر یاغدیراراق اؤلادې‌نین اوْز ـ گؤزۆندن اؤپـه‌رک خیـر دعـا وئره‌رک دئییر:«داریخما!» و اوْنا بئله اؤیۆد وئریر کی:«منـیم عزیـزیم اگـر غربـت جنّت‌ده اوْلسا منه اؤلمک اوْچۆن وطن یاخشې‌دیـر. غربتـده مـادی امکـانلار الـده ائتدیگین زمان، کورلوق چکـه‌ن آج عائلـه‌نـین فکرینـده اوْل و اؤزۆوۆ خوشـبخت حس ائتدیکده، یوبانمادان وطنی یادا سال و تئز قاییت.

یئنه‌ده **مولانا جلال‌الدین رومی‌نـین** تـأثیرلری دویولـور، بئلـه کـی **ملامحمـدباقر خلخالی** تۆلکۆنۆن آناسې‌نین بو سؤزلریندن الهام آلاراق مولانانین «نی»ینـین آه و

ناله‌سینی خاطرلادیر و بو احوالاتا بیر بؤلمه آییراراق بئله دئییر کی:«انسان بو آلچاق دنیادا غریب‌دیر، اونون اصیل وطنی یوخاری دنیادیر و انسان، وجودونون تکمیل‌لشمه‌سی اۆچۆن نزول ائدیبدیر.» و بو ایکی حدیث شریفه اشاره ائدیر:«مَنْ فَاتَ غَرِیباً فَقَد مات شهیداً.» و «حُبُّ الوَطنِ مِنَ الأیمَانِ.»

خلخالی محکمه‌لر و عدلیه ایشلرینه باخان روحانی‌لردن ایدی. بو روحانی زمانه‌سی‌نین عادت و سنت‌لری‌نین عکسینه اۏلاراق، قرآن‌ین سوره‌لرینی اؤزۆنۆن رأیینجه تفسیر و استنباط ائتمیر. بلکه خلقه دقت یئتیریر.

«آنا داستان» قاجار شاهی **ناصرالدین**ین دؤرۆنده ایرانین اجتماعی ـ اقتصادی گئری‌لیگی‌نین خلق کۆتله‌لری‌نین آمانسیزجاسینا استثماری‌نین و اکین‌چیلیک، باغدارلیق و تکنیکی استحصالاتین آشاغی سویه‌سینده اۏلماسی‌نین اۆره‌ک یانغیسی ایله گؤسترگه‌سیدیر.

اؤلکه‌نین هر یئرینده ظالملرین حریصلیگی، آج‌گؤزلۆلۆگۆ، طمع‌کارلیغی و اونلارین قوربانی اۏلانلارین گۆجسۆزلۆک و یوخسوللوغو، شهرلرین خرابلیغی و کاسادلیغی بۆتۆن قاباریقلیغی ایله اؤزۆنۆ گؤستریر.

ثعلبیه، آذربایجان تۆرکجه‌سی کلاسیک ادبیاتیندا پارلاق ادبی اثرلردندیر کی **مولانا جلال الدین رومی**‌نین مثنوی معنوی‌سی‌نین تأثیری ایله قلمه آلینمیشدیر. اونون شاعری یعنی **محمدباقر خلخالی**، **ثعلبیه** واسطه‌سیله اؤز فکر و دۆشۆنجه‌لرینی تشریح و تحلیل ائتمیش و ایستر ـ ایسته‌مز، بیله‌رک یا خود بیلمه‌رکدن باغلی اۏلدوغو ملتین حیاتی‌نین چتینلیکلرینی تصویر ائتمیشدیر.

آنا داستان‌دا تۆلکۆ اؤز فعالیتلری‌نین ثمره‌سیزلیگیندن اۆترۆ آللاه درگاهینا پناه آپاراراق یالواریب استغاثه ائده‌رک یاردیم دیله‌ییر:

الهی! أعْطِنی یَا رَبّ حَاجَة.
طَعَامَاً مَن شَوِیَ لَحْم الدّجَاجَة،
وَ مَا وَصل الغوانی فِی الأرَائک،
الذّعلی مِن لَحمِ الفَرائک،
نۆلایدی ای قارا باختیم نۆلایدی،
بو چۆلده بیر سۆرۆ جوجه اۆلایدی،
منه رحم ائیله ای خلاق عالم،
آتام، آنام، اوشاقلاریم جهنم!
نه آتا وار، نه آنا، نه برادر،
بو گۆن اۆلموش منه اوضاع محشر.

خوشبختانه رحمت، برکت و روزی قاپیلاری آچیلیر. تۆلکۆ خوشبختلیگه قوْوشور، آللاهین عنایتی‌نین شاهدی اوْلور، سوْن دا خوروزون سسینی ائشیدیر. سسین دالینجا گئدیر، بیر کنده یئتیشیر و اوْنو گۆرۆر کی دنیا اهلی کیمین غفلتده‌دیر و دیواریْن یوخاریسیندا مجلس قوروب:

خوروزا! بیر نۆلایدی گۆن باتایدی،
یئین بخت سیاهیم تک یاتایدی!
سنی من شیر غرّان تک توتایدیم!
توتایدیم، توتجاغین واخدا اوتایدیم!

بئله‌ده اوْلدو، قارانلیق گئجه و گیزلین سرّلرین واختی گلیب چاتدی و تۆلکۆ کی فرصت دالیسیجاق ایدی، سیچرادی و غفلتده اوْلان خوروزو توتدو. اسیر اوْلموش خوروز گاه گۆز یاشی تؤکۆر گاه آخ ـ وای ائدیر. ظلمون پیسلیگی باغیشلاماغین یاخشی‌لیغی بارەسینده تۆلکۆنۆ نصیحت ائدیر. گاهدا آللاه درگاهینا

اؤز توتوب دعا ائدیب خلاص اؤلماسىنى ایسته‌ییر و یا خود تؤلکؤیه یالتاقلىق ائدیر و اونداان یاردىم طلب ائدیر. چؤنکؤ بئله خیال ائدیر کی رحمسیز و ظالم تؤلکؤنؤن اؤره‌گینی نصیحت ایلن یوموشالتماق اولار. الی هر یئردن اؤزؤلن خوروز، «اؤزؤنؤنکؤنؤ» ظالمه ساتىر و او زمان آیىلىر کی چاره یوللارى باغلانىبدىر.

بورادا حادثه‌لرین گئدیشی اسیر اولموش خوروزو کئرچکلیکلر ایله قارشىلاشدىرىر. یعنی او باشا دؤشؤر کی آغالارىن گؤجلؤ پنجه‌سیندن آزاد اولا بیلمز. گؤجسؤزلؤگؤنه باخمایاراق آزاد اولوب، ظالمدن قورتارماق اؤچؤن تدبیرلر تؤکؤر. اونو اجرا ائدیر و نهایت آزاد اولور.

بو چاغدا تؤلکؤ یئنه روزی وئره‌ن، یول گؤسترن، دردلره چاره و علاج ائدن تانرى ایله راز و نیاز ائدیب دردینه درمان دیله‌ییر وتانرى‌نىن تلاطملو لطف و مرحمت دنیزینده اولدوغونو حس ائدیر:

تلاطم قىلدى بحر لطف جبار،
غریبین ناله‌سینده بیر اثر وار.

و عالمِ غیبدن ندا گلدی کی تانرى سنه بیر فریک توُیوق قسمت ائیله‌دی:

سنه رزاق او صیدی قسمت ائتدی،
او ناپاکی اسیر لقمت ائتدی.

تؤلکؤ چاره قىلان و علاج ائده‌ن آللاه درگاهىندا شکر ائتدی. توخ اولجاغىن عائله‌سینی یاد ائتدی و یئنه آللاهىن درگاهىندا آغلادى، استغاثه ائتدی. و یوخودا بیر نورانی ـ پیرانی کیشی اونا خلاص اولماغىن یولونو اؤگره‌تدی و یوخودان آیىلان کیمی تؤلکؤ او کیشی‌نین دئدیکلرینه عمل ائدیب اؤز مرادىنا چاتدى.

اساس داستانین سۆنوندا تۆلکۆ قورد ایلن اوزلشیر. قۆجا بیر قورد کی معمولا چۆخ مهربان و خوش‌اخلاق‌دیر. قۆجالیقدا جوانلیق هوسی ایله یاشایان جـەنـەوار، اۆزۆنۆ گۆجلۆ حس ائـدیب تۆلکۆنـۆ تۆولایـب یئمـک ایـستەییـر. چـۆخ اللـشیر، چالیشیب و مهربانلیق گۆسترەرک تۆلکۆنۆن قارشیـسیندا بۆتـۆن حرکتلـری پوچـا چیخیر و سۆن‌دا مقدراتا تسلیم و محکوم اۆلـور. و تۆلکـۆ بـو حرکتلـی داسـتانین سۆنوندا آنایوردونا ساریٖ یۆللانیر تا تۆپلادیغیٖ روزینـی عائلـەسـینه چاتدیرسـین و **محمدباقر خلخالی** آنا داستانی آشاغیداکیٖ بیتله باشا چاتدیریر:

اۆ دمده قویروغون تۆلکۆ گۆتۆردی،

دایانمیب اهل عیالینه یئتیردی.

۱۳. فرعی حکایتلر

قاباقجا دئدیگمیز کیمی **محمدباقر خلخالی، ثعلبیه** کتـابیٖ‌نـین شـاعری، **مولانـا جلال الدین محمد رومی** و اۆنون ادبی مکتبینه باغلیٖ شاگردلری کیمی حکایتلـری بهانه ائدیب اۆنلارا ائله قورولـوش وئریـر کـی بـو حکـایتلرین هـر بیـر کیچیـک حادثەسی ممکن‌دیر کی مـۆلفی‌نـی اوزون مباحثـەلـره مجبـور ائتـسین و اۆنـون فکرلری‌نین تشریح و معروضەسی ایله نتیجەلنسین.

بو ایشی مولف و شاعر، چۆخلو حکایتلر واسطەسیله انجـام وئریـر. یعنـی اۆز دۆشۆنجەلرینی بو واسطه ایله آشیلاییر و یا خود آچیق‌جاسـینا اۆنـلاریٖ تحلیـل و تعبیر ائدیر. ایندی بو داستانلارین قیسساجا فهرستینی کی آنا داستاندان تۆرەنیبلـر و **ثعلبیه** کتابیٖ‌نین صوفی‌لیکله باغلی تمثیللر و معروضەلرینی، ترتیباتی ایله نمایش ائتدیریریک:

۱. **نریمان**ین آروادیٍ‌نین حکایتینده‌کی اری‌نین اوزون مدّتلی مسافرتی نتیجه‌سینده داریخیب پرده‌خانادان چیخیب، هرزه‌لیگه بولاشیب و اری طرفیندن بوشانیب دول قالماسیٍ.

۲. یوخسول کیشی‌نین ناغیلیٍ کی ایکی آروادلیٍ ایدی و عملی حکمتلرله ایشلرینی سلقه ـ سهمانا سالیردیٍ.

۳. ایکی آرواد آلماغیٍ پیسله‌ین و آروادلاردان بیری‌نین اونو تعریف‌لمه‌سی.

۴. حققین اسراری سیماسیندا گؤرۆنن درویشین ایچه‌ری گیرمه‌سی و پالتاریٍ الفَقرُ فَخری مفهومونو گؤسترن و اونو بونو دانلاماغیٍ آنلاتماغیٍ کی محیطی قید و بندلر محاصره ائتمیشدیر.

۵. آنلامادان دانیشان و پشیمان اوْلان کیشی‌نین حکایتی. (فقط ۴ بیتده)

۶. گؤزللرله علاقه‌ده اوْلماق آرزیسیندا، عیش ـ عشرت مجلسینده محروم و پیس علملر فکرینده اوْلان اوْغلانین حکایتلری کی تانریٍ اوْنون ایسته‌گی‌نین جوابیندا بیر دشمن جانینا حاکم ائتدی.

۷. یوخسول آخوندون اوْغرویا راست گلمه‌سی و اوْنونلا دانیشماسیٍ‌نین حکایتی.

۱۴. صوفیانه تدقیقلر و معروضه‌لر

خلخالینین داستانلاریٍ موضوعلاریٍ‌نین اساس منبعلری، ایکی مهم کتابدان عبارتدیر: **۱ـ مولانا جلال الدین رومی‌نین مثنوی معنوی‌سی، ۲ـ شیخ محمود شبستری**‌نین **گلشن راز** کتابیٍ.

اۏ افـاده طرزینــی و سـؤز بیچیمینــی‌ده آذربایجــان دیلــی‌نــین فۏلکلوریـک اثرلریندن مایالاندېرېبدېر. **ثعلبیه**نین هر یئرینده بو ایکی بؤیۆک ادبـی شخـصیتین تأثیری دویولماقـدادېر. صـوفیانه مطلبلـره کتابـدا چـۏخ یئـر وئریلیبـدیر و باشـقا داستانلارا نسبت بو موضوعلارا آرتېق‌راق دقت یئتیریلیبدیر کی بعـضاً **خلخـالی**نــی بیر ظاهرپرست شخصیت کیمی گؤسـتریرلر. و عکـسینه **ثعلبیــه**ده ائلـه مطلبلـر و معروضه‌لره راست گلیریک کی زمانه‌میزده‌ده قیمتلرینی مترقی دینی دۆشـۆنجه‌لـر کیمی قورویا بیلرلر.

هر حالدا بو مطلبلرین فهرستی ـ استثناسیز اۏلاراق، **ثعلبیه** منظومه‌سینده‌کـی ترتیباتېنا اویغون اۏلاراق بئله‌دیر:

۱. زمانه‌نین انقلابلارې اجتماعی شرایطین دگیشمه‌سی، فلگین ادالارې‌نـېن مختلفلیک و شـېلتاقلېغې بـاره‌سـینده جمعیتـده‌کـی صـنفلرین بیـر ـ بیـری ایلـه مقایسه‌سی اۆچۆن **ثعلبیه**ده بیر مطلب واردېر کی بیز قاباقجـا اونـدان، «مولانـادان تأثیرلنمیش» عنوانلې بؤلمه‌ده، صحبت آچدېق.

بو مطلبدن بیر موضوع درک ائدیلیر. اۏدا بوندان عبارتـدیر کـی **ملامحمـدباقر خلخالی** بو موضوعو قلمه آلارکن چۏخ عـذاب چکیـر و دریـن کـدر، آغېـر احـوال روحیه ایله جمعیتده‌کی اختلافلار و ضدّیتلری افاده ائدیر.

جمعیتده و طبیعتده‌کی شئیلرین آراسېندا تناسب اۏلمادېغې و رحمسیز فلگین اۏزۆنۆن ادا ـ اطواری ایله بو قده‌ر اختلافلارې وجودا گتیرمه‌سی؟ «بیری شـاهلېق تاجېنې باشېنا قۏیور، اۏ بیریسی‌نین حتی پاپـاغې‌دا یوخـدور. بیریـسی‌نـین الینـده چنگ و چغانه، باشقاسې آه و فغان‌دا. بیرینه هر جور نعمت میسر، بیری یـۆز جـور اذیت ایچره مکدّر.» و بئله‌جه موضوعلاردان دانېشا ـ دانېشا گلیـب یئتیـشیب بـو

مطلبه کی:«بیری‌نین پُسته‌دیر آغزې، گؤزۆ بادام، زلفی عطرلی‌دیر، باشقاسې‌نېن بؤینو بۆکۆک، باشې داز، گؤزۆ کور و ...»

۲. بو مطلب‌دن سؤنرا بلافاصله باشقا احوالاتی معروضه ائدیر. «عاغېللې آدام گره‌ک الاهی ایشلره قارېشماسېن و هر شئیی کائناتېن انتظامېنا موافق بیلسن و بو قده‌ر اختلاف و ضدّیتلرین علتینی سؤروشماسېن»:

جهان چون خال و خط و چشم و ابرو است،
که هر چیزی به جای خویش نیکو است.
فقیرین فقری، منعم جاه و مالی،
صلاح الکلّدور حال و مآلی،
دۆشه دولت، فقیر و پست الینه،
قېلېنج گویا دۆشۆبدۆر مست الینه!

و «الحُکْمُ لِلّه» عنوانلی قانونون بۆتۆن ایشلره حاکم اؤلدوغونو ثبوت ائدیر...

۳. **محمدباقر خلخالی**نین توخوندوغو ان مهم اجتماعی مسئله‌لردن بیری آروادلار مسئله‌سیدیر. اؤ بو مسئله باره‌سینده اهل شریعتین فرمایشی، و خانملارېن حجاب‌سېزلېغېندان سؤز آچېر. اؤ اؤز دۆشۆنجه‌لرینی یایماق و اونلارې هر طرفلی و دریندن خلق کۆتله‌رینه آشېلاماق اۆچۆن حکایتلری گئنیش صورتده تشریح ائدیر.

زنجیرواری بیر ـ بیرینه باغلانمېش بو مطلبلر و حکایتلر **ملامحمدباقر خلخالی**نین یاشایېب ـ یاراتدېغې تاریخی دؤرۆن، فکری، اجتماعی و اقتصادی شرایطینی اؤیگرنمک نظریندن دقته لایق‌دیر.

۴. بیر حکایت‌دن سؤنرا، باشقا مطلبه کئچیر. دنیانی هرزه آروادا اؤخشاتماق اۆچۆن استدلال و دلیللر گتیره‌رک دئییر:

«دنیایا کؤنوٌل وئرمک عاغیللی آداما یاراشماز و اونون سئوگیسی دوام‌سیزدیر. نئجه کی دنیا هئچ پادشاهین فرمان و بویروغونا بؤیون اگمه‌دی و آخماقلارا تسلیم اوٌلمادی.» هرزه آروادا وفاسیز و حیاسیز اوٌلار و نه یاخشی کی اونو تئز بوٌشاماق گره‌ک. بوٌتوٌن گناهلارین سببکاری دنیا مالینی سئومکدن‌دیر و حق تعالی اونو «خبیثیات» آدلاندیریبدیر. و سن کی بیرجه اوٌلان تانری کیشینی سئویرسن گره‌ک بو دین‌سیز، ایمان‌سیز بیر «ملعونه»نی قاپیندان قووب تانری‌یا تابع و باغلی اوٌلدوغونو ثبوت ائده‌سن.

۵. دنیا عاشقلاری و کائناتین عظمتینی درک ائدنلر گئجه‌لی - گوٌندوٌزلوٌ معشوقون سئوگیسی ایله یاشاییرلار و قطع ائتدیجی ثبوت بودور کی دنیانین وفاسی یوٌخدور:

بلی واللهی دنیا بی‌وفادیر،
جهانین باغی بی‌ذوق و صفادیر.

۶. سوٌنرا بو حدیث شریفه اشاره ائدیر:«لیسَ لِلإنسانِ إلاّ مَا سَعیَ» یعنی دنیا و آخرت چالیشماغا باغلی‌دیر و لاغیر.

ملامحمدباقر خلخالی بو مطلبدن قاباق آیدین دیل و مترقی گؤرکم ایله زحمت چکمه‌گین فلسفه‌سینی تفسیر ائدیر و اونو حیاتین اساسی آدلاندیریر. او اوٌخوجونو عمومی فعالیت، دینی فریضه‌لری، مذهبی وظیفه‌لری و حکملری یئرینه یئتیرمکله علاقه‌لندیریر. اونا تأکید ائدیر و آخرت ائوینده ساکن اوٌلماق اوٌچوٌن فعالیت ائتدیگی‌نی تکلیف ائدیر.

۷. «مَن فَاتَ غریباً فَقَد مَاتَ شهیداً.» و «حُبُّ الـوَطَنِ مِـنَ الإیمـانِ.» حدیثلرینـه اشاره ائده‌رک جماعتی بۆتۆن سئوگیلر و سماوات‌دان اۆستۆن توتاراق و فوق‌العـاده محبت اؤلان وطن سئورلیگه تشویق ائدیر.

وطن سئورلیگین ان مهم و اسطه‌لری:گوشه‌نشین‌لیـک، گئجـه‌لـر یوخوسـوز قالماق، آجلیغا دؤزمک، یانشاقلیقدان اوزاق اؤلمـاق و خـدمت ائـده‌نـی مـذمت‌دن چکیندیرمک.

۸. وفالی آروادلارین تعریفـی و اونلاریـن راضـیلیغینی تـأمین ائتمـک کـی قاباقجا بیز نئچه بیت شعر ایلن اونا اشاره ائتدیک.

۹. **اخوان‌الصّفانین** توصیه‌سی بودور:«بیر آرواد آلماق گـره‌ک.» **م. ب. خلخـالی** چوخ آروادلیلیغی کسکین صورتده پیسله‌ییر و شریعت حکملری بعضاً اونون بیانینی ضعیف‌لتسه‌ده یعنی اؤز عقیده‌سینی آچیق ـ آشکار افاده ائده بیلمه‌سه‌ده، یئنـه بـو ان مهم حیاتی ـ انسانی موضوع باره‌سینده «عوام» جماعت ایلن خصوصاً شـدتلی چارپیشیر و دئییر:«گؤزلرین ایله ایکی گؤزلؤ بیر آروادی گؤرمه‌لیسن.»

۱۰. **ملامحمدباقر خلخالی** بورادا ظاهرا کیچیک مطلب ایلـن آروادلارلا بـاغلی مسئله‌لری باشا چاتدیریب. او بیـر یاخـشی و ایـده‌آل آرواد اۆچـۆن دؤرد خـصلت ایره‌لی سۆرۆر. عصمت، محبت، خوش اخلاق‌لیلیق و سلیقه.

۱۱. چوخ دانیشماق، یانشاقلاماق‌دان اوزاق اؤلماق و جماعتـه گـه‌وه‌زه‌لیـک حاققیندا خبردارلیق ائتمک.

۱۲. تانری جمالی‌نین عاشـقلری همیـشه خلـوتی و گئجـه‌نـین قـارانلیغینی سئویر. **ثعلبیه** کتابی‌نین هر یئرینده صوفی‌لره مخصوص چوخلو اصطلاحلارا راست گلیریک. مثلا: یار، حیرت، فنا، وصل، عشق، محبـت، جـام، تأمـل، ارادت، طلـب،

سـالک، نـی، کثـرت، تجریـد، ریاضـت، وحـدت، حـق‌الیقـین و بـونلارا بنـزەر اصطلاحلارېن آرتېق‌راق اۇلماسېنا باخمایاراق، **محمدباقر خلخالی**ده صـوفی‌لیـک‌دن اثـر و علامـت یۇخـدور. هـا بئلـه اونـون صـوفیانه فکرلـری سـؤز قالبلرینـده چرچووالانمېشدېر. یعنی سؤزلری صوفیانه‌دیر، اؤزۆ صوفی دگیل‌دیر.

۱۳. الاهی قضا و قدەردن خلاص اۇلوب قاچماق اۇلماز.

۱۴. بی‌عمل عالملرین خدمتی. بـو مباحثـه‌دن باشـا دۆشـۆرۆک کـی **م. ب. خلخالی** هامېیا هجوم ائتمک موقعینده‌دیـر. او عـالیملری تنقیـد و نـصیحت ائـدیر کی:«آللاه‌دان قۇرخون، عمل ایله دانېشېغې‌نېـز آراسـېندا فاصـله اۇلماسـېن. سـیز «لاتَأکُلوا» حُکمۆنۆ وئریرسینیز، اما– چۇخ تأسف دوغوروجو اما– یتیملـرین مـالېن یئییرسینیز. بۆتۆن وجودونوز سرّلی و اۆستۆ اؤرتۆلۆ ایشلر، رشوت ایله یۇغرولوبدور. یازېقلارېن قانېنې سۇرورسونوز.

و سیز کی آدېنېزې قاضی قۇیوبسونوز، قاضی‌لیکله جماعتی بیر ـ بیـری‌نـین جانېنا سالېرسېنېز. تۆکنمز ثروت، قدرت و شرافتلی آد ـ سان قازانېرسېنېز. و سـیز ای شیخ الاسلام و امام جمعه‌لر، هامې سیزین باشېنېزا آند ایچر، سیزین حُکمۆنـۆز ایله آرخالارداکې سولار کیمی قانلار آخېـر. بیلـین و آنلایـېن کـی بیـر گـۆن بـو «فقه»، «اصول»، «مفاتیح» و «فصولو» سیزین باشېنېزا تاپدایاجاقلار و «صرف ـ نحو»، «اسم، فعل و حرف»، مشکل‌لرینیزدن هئچ بیر دۆگۆنۆنۆ آچمایاجاقدېر.»

بو سـاده و آیـدین جملـه و خطابـه‌لـر، **م. ب. خلخـالی**نـین یاشـادېغې دؤورۆ، جمعیتین معیشت صحنه‌لرینی، اجتماعی حیاتېنې و یاشاییش منظره‌لرینی نمـایش ائتدیریر.

۱۵. ظلمۆ و مذمتی قېناماق، ملتـه ظلـم و سـتم ائتمـک، شـیطانېن اۆرک خۆشلوغونا سبب اۏلور. اۏنا گؤره اۏنو معصیتلرین آناسې آدلاندېرمېشلار. یـازېقلارا ظلم ائتمه‌یین کی مظلومون آهی قېلېنجدان ایتیدیر. چۏخلو دودمانلار ظلـم ایلـن داغېلدې و خانمانلار یئل کیمی سۏورولدو. بو نصیحتی مندن ائشید: منبـر یانـدېر، شراب ایچ، اما هئچ کیمسه‌یه، خصوصیله یازېقلارا ظلـم ائتمـه: مـی بخـور، منبـر بسوزان، مردم آزاری مکن!»

۱۶. بو حدیث شریفه اشاره ائده‌رک «مَن خَرَجَ عَن زیّه فَدَمُـهُ هَـدَر.» عبـادتی خلقه ان یاراشـېقلې پالتـار بیلیـر و تأسـفله قیـد ائـدیر کـی پـیس عمللـر، گنـاه، دینسیزلیک و بـدبختلیک، عبـادتی اۆسـته‌لـه‌ییبـدیرلر. اۏلۆمـۆ و حـساب گۆنۆنـۆ ظالملرین یادېنا سالېر و سۏندا «دده‌قورقورد» سایاغې آرزی ائدیرکی دنیادان مؤمن و دین‌دار کۆچسۆن.

۱۷. خلقی آیېتماق و نصیحت ائتمک. بو بؤلمه‌ده ۳۰ بیت شعر واسطه‌سـیله خلقه خبردارلېق ائدیر کی محشر گۆنۆنۆن فکرینده اۏلسونلار. اۏلـۆم و آمـان‌سـېز، غافل و ائولر ییخان اجلدن قورخو حسی بو بؤلمه‌یه حاکمدیر.

۱۸. تۆلکۆ و خوروزون احوالاتېنې دنیا مالېنـا حـسرتلرله دۏلـو دنیـادارلارېن احوالاتېنا اۏخشاتماسې، اۏ دئییر:«دنیـا [مـالی] خـوروز کیمـی‌دیـر کـی دنیـادارېن (تۆلکۆنۆن) الیندن کلکلر، مکرلر و اووسونلارلا چېخېبدېر.»

۱۹. هر نه ائتسن اۏزۆوه ائدیبسن. بورادا مذهبی حکملره وظیفه و تکلیفلـره عمـل ائتـدیگینی توصـیه ائتمکلـه گۆجلـۆلری یۏخـسول و یتیملـری اذیـت و اینجیتمکدن چکیندیریر.

۲۰. چۆخ یئمه‌گی مذمت ائتمک، آز یئمه‌گین فایدالارېندان چۆخ یئمـه‌گـین ضررلریندن و معنوی کامل‌لیک‌دن بحث ائدیر. باشلانغېج:

بلی قارنېن تۆخ اۏلسا، ای فلک جاه!
یقین ائیلر سنی البته گمراه.

سۏن:

قارېن دۏیسا، قېزېب من، من! دئیه‌رسن،
اۏ واخدا دین و ایمانی یئیه‌رسن.

۲۱. یۏخسوللارې اۏووونـدوروب تـسلی وئریـب، الاهـی نعمتلـری آخـرت‌ده اۏنلارا وعده ائتمک.

۲۲. جومردلیک، ایگیدلیک و عیال‌دارلېق.

۲۳. تانرې یۏلونون یۏلچولارې‌نېن احـوالاتی. بـو بۏلمـه‌نـین شـعرلری‌نـین چۏخو **گلشن راز شبستری**‌نین کلمه به کلمه ترجمه‌سی و **مثنوی معنـوی**‌دن تـأثرات ایله قلمه آلېنمېشدېر.

۲۴. جوانلېق ایامی‌نین قدرینی بیلمک.

۲۵. هر ایشده دۆشۆنمک، صبرلی و دقتلـی اۏلمـاق و گلـه‌جگـی گۆرمـک، تله‌سگن‌لیگی دانلاماق. **ملامحمدباقر خلخالی** دئییر:«بـو دنیـانېن عظمـت، عـیش و عشرتی درد و شنلیگی غم و غصه‌دن عبارت‌دیر.» اۏنون بئلـه تفکّـرۆ، یاشـادېغې محیطین تأثراتېنې انعکاس ائتدیریر.

۲۶. دنیانین قوردون احوالاتېنا اۏخشاماسې.

۲۷. کلک‌لرله دۏلو دنیانېن بیچاره ملاّنـېن عمامـه‌سـینه بنـزه‌مـه‌سـی کـی ظاهری چۏخ گۆزل ایدی.

ثعلبیه مولفی‌نین زمانه‌سینده جماعتین آجی ـ آغرې، عذاب اذیت و مشقتلرله دؤلو حیاتی‌نین منظره‌لری، بو بؤلمه‌ده انعکاس ائتدیریلمیش‌دیـر. م. ب. خلخـالی سؤروشور:«دنیانېن پوچ اۏلدوغونون علتی نه‌دیر؟» جـواب بـودور کـی:«یاشـایېش باشدان باشا غم‌دیر. درد و بلا و مصیبت‌دیر.»

بیر سؤزله **ثعلبیه** مثنوی‌سی کئچن عصرین اصیل ادبـی اثرلرینـدن‌دیـر کـی مؤلفی‌نین یاشادېغې جمعیتین بۆتۆن خصوصیتلری اۏندا اۏزۆنۆن دؤلغون، قابارېق و زنگین انعکاسېنې تاپمېش و هامې طرفیندن بگه‌نیلمیشدیر.

بیـر نئچـه نفـردن ائشیدمیـشم کـی خلخـال خلقـی **ثعلبیـه**دن «نوروزیّـه» یاراتمېش، بایرام گۆنلرینده خصوصی مراسم ایله اۏنلارې اۏخویورلار.

۱۵. کتابېن تحلیلی

ثعلبیه منظومه‌سی‌نین سمبۏلیک قهرمانلارې دیری، جانلې و حرکتلی‌دیرلـر و معین حیاتی دائره‌ده یاشایېرلار. **م. ب. خلخالی** گئرچک و هیجانلاندېرېجې تـابلولار یاراتماقلا، اجتماعی حیاتی باجارېقلا تصویر ائتمیش و بیله ـ بیله یا خود بیلمه‌یه ـ بیلمه‌یه دؤرۆنۆن ان کۆکلۆ اجتماعی ـ سیاسـی مـسئله‌لرینـی تحلیـل ائتمیـشدیر. **ثعلبیه** کئچن عصرین آج ـ یالاواج انسانلارې‌نېن رئال داستانی‌دیـر. ائلـه انـسانلار کی بیر قارېن یئمکدن اۏترۆ هر جۆر کلک، حققـه‌بـازلېق و حیلـه‌یـه ال آتېـرلار، چالېـشېرلار ولاکـن شخـصیت بۆتۆنلۆگۆنـۆ قورویـاراق، آلچـاقلېقلاردان اوزاق و متنفّردیرلر. **م. ب. خلخالی** بۆتۆن مرکب اجتمـاعی مـسئله‌لـرین حلّـی و جمعیتـین آغری ـ آجېلارېنې، مریضلیک و بیچاره‌لیکلرینی تحلیل ائدیب، اقتصادی مشکللره اشاره ائـده‌رک، اقتـصادی سیـستمی لاغـا قویـور. خـوروز دیلـی ایلـه تۆلکـۆدن

سۇروشور:«نییه منی یئمک اۆچۆن وورنوخورسان؟» و تۆلکۆنۆن دیلی ایله خـۇروزا دئییر:

یئمزدیم من سنی اما چۆخ آجام،
سنی باالله یئمکده لاعلاجام.
اوجالتما گۆیلره آهی ـ فغانی،
بو حق سۆزدۆر: آجین اۆلماز ایمانی.

یعنی: من آجام و ائشیدیبسن بو مثل‌دیر کی «آجین ایمـانی اۆلمـاز.» سـنی یئمکدن باشقا، علاجیم یوخدور.

ثعلبیهده کئچن عصرین ایکینجی یاریسیندا یاشـایان خلـق کۆتلـه‌لـری‌نـین اخلاقی خصوصیتلری و اقتصادی ـ اجتماعی حیاتی دریندن حس ائدیلیر.

قهرمانلارین دانیشیق صحنه‌لرینی یاخود اونلارین دویغولاری‌نین تصویرینی اوْخودوقدا ائله بیـل **خلخـالی**دن کـی او قـدر منظـوم صـوفیانه داسـتانلار تـألیف ائدیبدیر، تام باشـقا بیـر شخـصیتله قارشیلاشـیریق. او قـدر کـی داسـتانین بیـر صحنه‌سی‌نین مضمونو صوفیانه معروضه و خطابـه‌ده اۆلدوغونـدان داهـا فرقلـی و ضدّیتلی‌دیر. و **ثعلبیه** مؤلفی بو دقیق مسئله‌یه دقـت ائتمـه‌دن اۆز نقطـه‌نظرلرینـی تشریح ائتمکده حیرتلندیریجی صورتده دایانیش گۆستریر.

بیلدیگیمیز کیمی **ملامحمدباقر خلخالی** مترقی، آچیق فکرلی، انسان سئور بیـر روحانی ایمیش. روحانی عائلـه‌سـینده آنـادان اۆلمـوش، دینـی علملـرده تحـصیل آلمیش، دینه دریندن اعتقادی اۆلدوغو اۆچۆن، دیـن اونـون تفکّـر طرزینـه حـاکم اۆلاراق او، اقتصادی ـ اجتماعی مشکللرین حللینده شریعته اساسلانیردی. سیاسی ـ اجتماعی مسئله‌لره «شرعی بـاخیش طـرزی» اونـو باشـقا فکرلـره، عقیـده‌لـره،

ایدئولوژییالارا، مذهب، مـرام و مـسلکلره مراجعـت‌دن چکیندیرمیـشدیر. او دردی درک ائدیر، آجلیق اونو دؤشؤندؤرؤر. اما دینی‌نین (دینی عقیده‌لرین) محکم‌لیگینـه اساسلاندیریلماسینا و قورونوب ساخلانماسـینا چالیـشیر. اقتـصادی مـسئله‌لـری و مادی حیات شرایطینی اساس مسئله حساب ائتمیر.

سوْرغولو و غملی باخیشلاری ایلن اجتماعی حیاتین ائنـیش ـ یوخوشـلارینا، چؤرؤمـؤش جمعیتـه و مـریض اوْلمـوش اهـالی‌یـه باخـاراق، زمانـه‌سـی‌نـین عدالت‌سیزلیکلریندن و اجتماعی ضدّیتلردن عذاب چکیر و هارای قوْپاراراق، دردی بؤتؤن آجیلیغی ایله تـصویر ائـدیر. و ائلـه بیـل دردلـری افـاده ائتدیکـدن سـوْنرا اوْخوجولاری مذهبی ساکتلیگه دعوت ائدیر.

۱۶. خلقین یاشاییشی

قاباقجا قید ائتدیک کی **م. ب. خلخالی ثعلبیه**‌ده خلقین اخلاقی خصوصیتلرینی تصویر ائتمیشدیر. آیدین‌دیر کی صنعتکار نه قدەر خیالات عالمینـه بـاغلی اوْلـوب اؤزؤنؤ جمعیت‌دن تجرید ائتسه‌ده یئنه صـنعتکارلیغینداجمعیـت و جماعتـه معـین قدەر باغلی اوْلوب و اوْنلارلا علاقه‌لی‌دیـر. چؤنکـؤ او یعنـی آرتیـست، هـر حالـدا اثرینی خلق اوْچؤن یارادیر.

محمدباقر خلخـالی زمانـه‌سـینده‌کـی صـنعتکارلارین هـئچ بیرینـه بنـزه‌میـر. دوْغـرودان‌دا او تـک‌دیـر. یـالقیزلیق حـس ائـدیر. چارپیـشماقدادیر. اجتمـاعی ـ اقتصادی مرکب مسئله‌لرین دوْلاشیقلیقلاری اوْنو حیران ائدیر.

بو، حلّی اوْچؤن چوْخ چتین مشکللر اوْنـو گیجلنـدیریر. قـارانلیقلار ایچینـدن ایشیقلیقلارا ساری بیر پنجره تاپا بیلمیر. اما او بعضی شاعر، عارف، ادیب، فیلسوف

و عالیملر کیمی اؤزۆنۆ جمعیت و جماعتدن کنارا چکمیر. بیر الده یارین زلفـی و او بیر الینده جام باده آرخلار قیراغیندا اوتورمور. دنیانی قیمتسیز و فایده‌سـیز حـساب ائتمیر. مأیوس، نومید، و پیس گؤرۆملۆ اولماییب، غمله‌نیـب اؤزۆنـۆ حزنلـۆ و آخ ـ وای‌چی تانیتمیر. او خلقه آرخالانیب جماعته کؤنۆل وئریـب، کۆتلـه‌لـره اۆره‌کـدن باغلانیب. اونلارا محبتله یاناشیب، شعر دیلی ایله نصیحت وئره‌رک خلقین یاخشی اخلاقی خصلتلرینی تعریف ائده‌رک و خلقه دقت یئتیره‌رک، اؤزۆنـۆن یـارادیجیلیق استعدادینی بو دقتـین یؤلونـدا صـرف ائـدیر. و بـو سـببلردن‌دیـر کـی بیـز اونـو عصری‌نین چؤخلو یازیچی و شاعرلری ایچـه‌ریـسیندن سـئچیب، اثرینـی تحلیـل ائدیب و **ثعلبیه**‌نی آذربایجان ادبیاتیندا دؤنۆش نقطه‌سی حساب ائدیریک.

بیلدیگیمیز کیمی **ثعلبیه** منظومه‌سی کئچن عصرین دقتـه لایـق اصـیل بیـر ادبی اثری‌دیر. بیز بو قیسسا مقاله‌نین هر بؤلمه‌سینده اللشمیشیک کـی خـصوصی باخیشلا **ثعلبیه** و اونون شاعرینه نظر سالاق تا واسواسی‌لیق و تعصبدن کنار تنقیـد و تحلیلـه احتیـاجی اؤلان قـسمتلری قلمـه آلاق. گئرچکـدن بـو یازیـدا تحلیـل ائتدیگیمیز موضـوعلاری گلـه‌جـک نـسللر اۆچـۆن ایـره‌لـی سـۆرۆلن تکلیفلـرین مقدمه‌سی سایپریق کی **ثعلبیه**‌نین داها دقیق، داها دۆزگۆن تـدقیقی ایلـه مـشغول اولسونلار.

بئله‌لیکله بیز بورادا منظومه‌نین بیر ـ ایکی ان مهم موضـوعلارینا قیسـساجا اشاره ائدیریک:

ثعلبیه‌ده عائله‌وی غرض‌سیز سئوگیلر، عائله عضولری‌نین وفالی اولمـاق، سـرّ ساخلاماق خصوصیت‌لری تصویر اولـوب آلقیـشلانیر. خـصوصی ایلـه آنـا ـ اؤلاد

محبتی و ار ـ آرواد سئوگیسی بۆتۆن قابارېق‌لېغې ایله دقتی جلب ائدیر و بیر نـوع **دەدەقورقود** کتابېنې خاطرلادېر.

ثعلبیه و **دەدەقورقود** کتابلارې‌نېن اوخشار جهـت‌لرینـی آیرېجـا یازېـدا قلمـه آلماق گره‌کدیر. بورادا یـادا سـالماق ایـستردیک کـی م. **ب. خلخـالی**، **ثعلبیـه**ده‌کـی شعرلری قۆشماقدا کلاسیک فـارس ادبیاتېنـا دقـت ائدمکلـه یاناشـې، آذربایجـان ادبیاتې‌نېن ان قدیم یازېلې اثری اۏلان **دەدەقورقود**دان دا دریندن تأثیرلنیب‌دیر. بـو استدلالی ثبوت ائتمک اۆچۆن کفایتدیر کی همین کتابېن مقدمه‌سینی **خلخالی**نـین فرعی حکایتلردن آلدېغې نتیجه‌لرله مقایسه ائدک.

قۆنـــاق‌پرورلیـــک، آذربایجـــانلېلارېن ان یاخـــشې اخلاقـــی، ملّـــی خصوصیتلریندن‌دیر کی **خلخالی** اۏنو بئله تجسم ائدیر:

نه خوش زاددېر عزیز ائتمک قۆناغې،
قاباغېنا قۆیاسان قایقاناغې.
آچاسان خدمتینده آغ لاواشې،
چاناغا دۏلدوراسان یارما آشې.

ثعلبیهنین قهرمـانلارې‌نـېن حیـاتې کندلـه بـاغلې و سـاده‌دیـر. دانېـشېق و داورانېشلارې ریاسېز، افاده‌سیز، تواضعکارلېق و صمیمیتله دۏلودور. شـهر حیاتېنـدا عیب و پیسلیک حساب اۏلونان اخلاقی خصوصیتلر، **ثعلبیه**نین شخصیتلرینه عـادی بیر دۏلانېشېق طرزی‌دیر. و سون اۏلاراق دئمه‌لیییک کـی غـم، **ثعلبیـه** داسـتانېنا باشدان باشا کۆلگه سالمېش، حزن آردېجېل صورتده منظومه‌نی احاطه ائتمیشدیر.

۱۷. فۆلکلوردان تأثیرلنیش

ثعلبیـه مثنوی‌سینی ائله اثرلردن حساب ائتمک اۇلار کی کلاسیک آذربایجان ادبیاتی‌نین سونو و یئنی مدرن و انقلابـی ادبیـاتین باشـلانغیجیندا یارادیلمیـشلار. بونا گؤره کی بو کتاب‌دا بیز ائله خصوصیتلرله قارشیلاشیریق کی مـدرن، معاصـر، قاباقجیل و مترقی ادبیاتدا هدف حساب اۇلونور. **ثعلبیه**نین شـاعری موضـوعلارین ساده‌لیگینه، آنلاشیقلی دیلده اۇلماسینا، خصوصی گؤزللیکلرین ادراکینا دیلین حس ائدیلن ترکیبلرینی شعرلرینده ایشلتمه‌گه، صنعتکارجاسینا و آییقلـیقلا فۆلکلوریـک اثرلردن بهره‌لنمگه و سائره‌یه تأکید ائدیر. اؤزۆنۆن دۆشـۆنجه‌لرینـی آیـدینلاتماق اۆچۆن، خلقـین دیلـی‌نـین ازبـری اۇلان داسـتانلاردان، فۆلکلوریـک ترانـه‌لـردن، ضـرب‌المثللـردن، اصـطلاحلاردان و تعبیرلـردن اسـتفاده ائـده‌رک اؤز شـعرلرینی اۇنلارلا شیرینلشدیریب، جاذبه‌لی ائدیردی؛ او قدەر کی اگر کتابی صاف ـ چۆرۆک ائدسک، باشا دۆشۆرۆک کی شـاعرین، بیـر تـانینمیش فۆلکلوریـک نـاغیلی شـعر قالبینده یعنی منظوم شلکده بیان ائتمکدن باشقا بیر مقصدی یوخ ایمیش.

ثعلبیه منظومه‌سی‌نین بـاش قهرمـانی تۆلکـۆدۆر کـی عمومیتلـه آذربایجـان ادبیاتی‌نین فۆلکلوریک طنز اثرلرینده مهم و معـین مـوقعیتی واردیـر. هـر یئـرده تمیزلیک و صمیمیته تظاهر ائدن، کلـک‌بـاز، آلـدادیجی، خـائن و آلـدانمایان‌دیـر. مئشه‌لیک‌ده‌کی حیوانلاری اۇوولاییب یئمکدن اؤترۆ نقشه‌لر چکیر و اۇنلاری اجـرا ائدیر. تۆلکۆنـۆن کلکلرینـه آلـدانان حیـوانلاردان باشـلیجالاری قـورد، آصـلان و ساده‌لوح، قۇل ـ قیشسیز، تئز اسیر اۇلان بیر جانلی وارلیق یعنی خوروزدور.

بو اوّچ حیوان اؤزلری‌نـین بوّتـوّن خـصوصیتلرینی آذربایجـانىن فؤلکلوریـک ادبیاتىندا اوْلدوغو کیمی **ثعلبیه**نین آنا افسانه‌سینده‌ده تظاهر ائتدیریرلر: قورد آخمـاق و آلدانان بیر جناواردىر. بونا سبب اونـون آخمـاقلىغى و تـوٚکنمز قدرتیـدیر، حکـم سوٚرن، حاکم طبقه‌نین نماینده‌سی‌دیر و همیشه کلک‌باز، قلب، اوغـرو، الـی اگـری آداملارىن ال آلتىسى‌دىر. و چوْخ حیله‌لی توٚلکوٚ، قوردو آلداتماق اوٚچوٚن دائیم اونون نفرت توٚره‌دن وارلىغى‌نىن ضعیف جهتلریندن سوء استفاده ائتـدیگی‌نـی باجـارىقلا باشارىر. همیـشه احتراصـلى، طمـع‌کـار، دیـدیب داغىـدىب، یىرتماغـا خـصوصی حاضىرلىقلى اوْلان بیر جانلى وارلىق کیمی آخماق و اؤزوٚنوٚ بگه‌نن قورد باره‌سـینده آذربایجـانىن فؤلکلوریـک ادبیاتىنـدا چوْخلـو افـسانه‌لـر موجـوددور کـی اوْنلارىـن هامىسىندان مشهورو «قورد و قویروق» افسانه‌سیدیر کی **ملامحمدباقر خلخالی** اوْنـو ـ توٚلکوٚنوٚن داغ باشىنا چاتماسى و غملی ـ غصه‌لی قوردو گوٚرمـه‌سـی ـ عنوانىنـدا نظمه چکیب و صوفیانه معروضه‌لرله بیرلشدیریب‌دیر.

فرعی حکایتلر کی داستان و افسانه‌دن چوْخ نقـل و معروضـه‌یـه اوْخـشاری واردىر، **خلخالی**نین دوٚشوٚنجه‌سی‌نین محصولودورلار. اما آنا داستانىن بنـزه‌رینـه یـا خود اؤزوٚنه آذربایجان ناغىللارىندا راست گلمک اوْلار.

آذربایجان فؤلکلوروندا خوروز عادی بیر جانلى وارلىق توٚلکوٚنـوٚن حیلـه‌سـینه آلداناراق صمیمیته و تمیزلیگه تظاهر ائده‌ن بیر موجودون تله‌سینه دوٚشوٚر. خـوروز توٚلکوٚیه اعتماد ائدیب. اوْنونلا هم‌سفر اوْلـور و درک ائتدیکـده‌کـی توٚلکـوٚ اوْنـون جانىنا سوء قصد ائده‌جکدیر، حیله‌لرلـه اوْنـون الینـدن قورتولـوب اوْنـو اؤلـدوٚرمک اوٚچوٚن تدبیرلر توٚکوٚر.

محمدباقر خلخالینین **ثعلبیه**ده‌کی آنا داستانی‌دا یوخارېداکې احوالات اساسېندا قورولموشدور.

بئله‌لیکله ملاحظه ائدیریک کی **م. ب. خلخالی**نین **ثعلبیه**‌نی قلمه آلماقدان اساس مقصدلریندن بیری، آذربایجان ادبیاتې‌نېن اصیل فۏلکلوریک افسانه‌لریندن بیرینی شعر دیلی ایله قلمه آلماق‌دان عبارت ایمیش. بو ادبیاتېن ان مهم خصوصیتی اونون عادی جماعتین دیلیندن الهام آلماسېندادېر و **خلخالی**نین اثری‌نین سئویلمه‌سی، بگه‌نیلمه‌سی، اۏخونولماسې و قۏرونماسې‌نېن سببلرینی بو مهم خصوصیت‌ده آختارماق گره‌کدیر.

خلخالینین باشقا مهم موفقیتلریندن بیری‌ده خلقه دقت ائتمکدن یعنی گئرچکلیکلری ادراک ائتمکدن عبارتدیر. و بو خصوصیت اونو، اۏ دوررون معاصر استعدادلې شاعر و ادیبلریندن قابارېق شکلیده فرقلندیریر.

ضرب‌المثللرین و اصطلاحلارېن زنگینلیگی **ثعلبیه**ده **خلخالی**نین خلقه و فۏلکلورا و مدنی مسئله‌لره نه درجه‌ده دقت ائتدیگینی گؤستریر. ایندی بونلارا مثال اۏلاراق تۏلکۏ ایله علاقه‌دار دئییملر و ضرب‌المثللردن شرح‌سیز گتیره‌جه‌گیمیز نمونه‌لری بیرلیکده اۏخویاق:

تله‌دن قورتولان تۏلکۏ، بیرده تله‌یه دۏشمز.

تۏلکۏ اصفهاندا آز ایدی، بیری‌ده گمی ایله گلدی.

تۏلکۏ اۏلاندا چارېغېمېن شیره‌سین چک!

تۏلکۏ اۏلاندان بئله، اۏ تۏیا راست گلمه‌میشدی.

تۏلکۏ توتانېن آغزې اوزون اۏلار، بئلی ایشگه.

تۏلکۏ تۏلکۏلۏگۏن ثابت ائدینجه، دری‌سین بوغازېندان چېخاردارلار.

تۆلکۆ تۆلکۆیه بویورور، تۆلکۆده قویروغونا.

تۆلکۆ چۆخ بیلدیگیندن تله‌یه دۆشر.

تۆلکۆ دلیگه گیره بیلمیر، بیر سۆپۆرگه‌ده باغلیر قویروغونا.

تۆلکۆ سوواقلی باغا گیرمز.

تۆلکۆ صفت اۏلماق (دئییم).

تۆلکۆ قارانلیقدا شیر یئرینده گۆرۆنه‌ر.

تۆلکۆ قویروغو ایله یئری سۆپۆره‌ر.

تۆلکۆ کیمی هر رنگ بۏیاییر.

تۆلکۆ کیمین اۏز ده‌مه‌گیمیزین آغزیندادا دانیشانمیریق.

تۆلکۆ وار باش قۏپاردار، قوردون آدی بدنامدیر.

تۆلکۆ یئیه‌نی آسلان قوسدورانمایییب.

تۆلکۆ، تۆلکۆ، تۆلبه‌کی،/ قویروق اۆسته نعلبکی.

تۆلکۆ، تۆلکۆ، تۆلکۆ سنی،/ اۏلدۆره‌رلر بیل کی سنی.

تۆلکۆ، تۆلکۆیه حۏققا گله‌ر.

تۆلکۆنۆ دریسی خاطرینه قۏوارلار.

تۆلکۆنۆن ایکی قاپیسی اۏلار، بیریندن برکه قۏیسالار، اۏ بیریندن اکیلر.

تۆلکۆنۆن بازاردا نه ایشی وار، دریسینه قیمت قۏیارلار.

تۆلکۆنۆن دریسی ساتیلماسا قالار باشینا بلا اۏلار.

تۆلکۆنۆن دۏلانیب گله‌جه‌گی یئر، کۆره‌کچی دوکانیدیر.

تۆلکۆنۆن عریضه‌سین اۏخویونجا دریسی فیلیق چیخار.

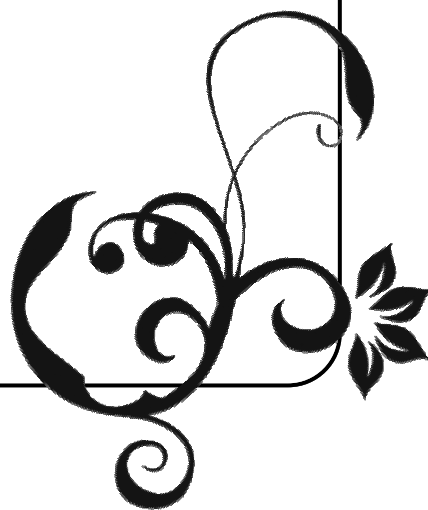
تۆلکۆیه اۏخشاماق (دئییم).

تۆلکۆیه دئدیلر:«شاهدین کیمدیر؟» دئدی:«قویروغوم.»
تۆلکۆیه دئدیلر:« تویوق کبابی یئیه‌رسن؟» دئدی:«آدامېن گۆلمه‌گی توتور.»
زیرک تۆلکۆ دالیې آیاغېندان توتولار.
غماز اؤلماسا تۆلکۆ بازاردا گزه‌ر.
یاتان آسلاندان، گزه‌ن تۆلکۆ یئیدیر.

بِحَمْدِالله کتاب ثعلبیه،
تمام اؤلدو، عجب شیرین قضیه!

ایکینجی بؤلوم:

یئنی‌دن ایشلنمیش ثعلبیه متنی

یئنی‌دن ایشله‌ین:
علی‌رضا اۇختای

یئنی‌دن ایشلنمیش ثعلبیه متنی

[باشلانېش]

بیر گۆن وارېدې، بیر گۆن یۏخودو،

ظلمدن سوای هئچ نه یۏخودو.

بیر **شاه عباس** وارېدې آلا قصرینده،

بیرده بیر کۆللۆک قصرین چیگنینده.

بیر چیل خۏروز دا وارېدې کۆللۆکده ائشه‌نیردی.

بیر گۆن ائشه‌ننده یئردن بانقېر تاپدې.

(بانقېردا اۏ زمان بیر پول آدېمېش.)

خۏروز چېخدې کۆللۆگۆن لاپ اوجا یئرینه، باشلادې:

«ـ قوقولو قوقو، قوقولو قو،

بیر دنه بانقېر تاپمېشام!

قوقولو قوقو قوقولو قو،

بیر دنه بانقېر تاپمېشام.»

اۏ قدەر چېغېردې کی شاهین یوخوسو قاچدی،

(شاه ناهاردان قاباق بیر آز یاتارمېش.)

فراشلارا دئدی:

«ـ گئدین بانقېرېن آلېن بو خۏروزون!

بلکه سسی باتا،

نه سېرتېق خۏروزدور، قۏیمور شاه یاتا!»

فراشلار گئتدیلر،
دئدیگین ائتدیلر.
گؤردۆلر خوروز بو یۆل بئله دئییر:
«ـ قوقققولو قو، قوقققولو قو،
بانقیریمې آلدیلار.
شاه منه محتاجیمیش.»
شاه حرصلندی برکدن،
چیغیردې ارکدن،
امر ائتدی:*«ـ قایتارین دین‌سیزین پولون،*
عمللی گؤدۆن قصرین ساغ ـ سولون!»
فراشلار گئتدیلر،
دئدیگین ائتدیر.
گؤردۆلر بو یۆل خوروز بئله دئییر:
«ـ قوقققولو قو، قوقققولو قو،
بانقیریمې وئردیلر.
شاه مندن قورخاریمیش!»
شاه بو یۆل حرصیندن بیلمه‌دی نئیلییه،
آجیقیندان دۆداغین چئیگنییه چئیگنییه،
امر ائتدی:*«ـ تئز اؤلون!*
توتون بو دین‌سیزی،
دیری دیری یۆلون!»

فراشلار گئتدیلر خوروز توتماغا،
بو دامدان او داما، بو باغدان او باغا.
آخشام یوْرقون ـ آرقین الی بوْش گلدیر.
«ـ بس خورس نئجه اوْلدو؟» سوْروشدو پادشاه،
هره بیر سؤز دئدی:
«ـ بیر تیکه چؤرک اوْلدو، سنه فدا اوْلوم!
ـ قانادلی قوش اوْلدو، اوچدو گؤیلره.
ـ بیر چیاق سو اوْلدو جومدو یئرلره.
ـ قارا بیر داش اوْلدو،
ـ بیر دامچی یاش اوْلدو...»

اما یوْخ،
فراشلار گؤره بیلمه‌دیلر،
چیل خوروز سؤز اوْلدو دۆشدۆ دیللره،
بهار تک یاییلدی صاف اۆره‌کلره.

رحمتلیک **خلخاللی محمد باقرین** ناغیلین اوْخورکن، بئله معلوم اوْلور کی:
ـ خوروز آییق اوْلسا، نینده قیرقین اوْلماز.
خوروزلار بیر اوْلسا، تۆلکۆده تۆلکۆلۆک قالماز.

کئچیل خوروز آند ایچیر:

«ـ من گره‌کمز چاتام آلچاق فراشلارا،
اونلار هارا من هارا؟»
قارینین توپوغو سؤیله‌ییر:
«ـ بیرلیگیمیز اولسا،
تؤلکؤنؤ چکه‌ریک بیز دارا.»
رحمتلیک **خلخالی** فراشلاردان دئمیر،
لاکن گؤرسه‌دیر کی:
«تؤلکؤ ایله قوردون ایشی یاش اولور،
تؤلکؤ باش قویوب دؤشؤر چؤلره،
قوردون دا منزلی قارا بیر داش اولور.»
ایندی قولاق آساق گؤره‌ک نه‌دیر بو حکایت:

‒۱‒

۱. آجلیق

۱ بئله نقل ائیله‌ییب ائلجه بیلنلر،
روایت باغچاسیندان گؤل درەنلر.
کی عالمده یامانلیق کؤک سالاندا،
یامان بیر تؤلکؤ وارمیش اصفهاندا.
نه وقت‌دیر سالمایب بیر زاد الینه،
گئچیب بیر آی کی دگمه‌ییب ات دیلینه.

قوتاردې صبری، اوْلدو طاقتی طاق،
اوْنا تنگ اوْلدو بو وسعتله آفاق.
قارالدې گؤزلری، گئتدی قراری،
آجېندان چېخدې الدن اختیارې.
گۆنۆ سؤندۆ، اوْزۆلدۆ چارەدن ال،
الی قوْینوندا قالمېشدې معطل.
تؤکۆلدۆ جسمی قالدې تکجه سایه،
حقیقی رنگی دؤندۆ کهربایه.
پولوک دگسه ایدی توْللاردې یېخاردې،
توتایدېن بورنونو، جانې چېخاردې.
***

-۲-

۲. غربت مقصدی ایله حرکت

بو آجلېق دردی آلدې خسته جانېن،
کی قالمېردې شهردە گیرمەمیش‌نین.
خیالېندا توْیوق نقشین چکیردی،
باخېردې نقشه، گؤز یاشېن توکۆردۆ.
گؤرنده گؤیده بیر قوش، گؤز یوماردې،
یازېق گؤز یومماسایدې، پای اوماردې.
خوروز آدېن ائشیدسەیدی بیریندن،

چکه‌ردی صیحه قالخاردؽ یئریندن.
مؤذن سسلننده گؤز آچاردؽ،
خوروزا بنزه‌دیب قوش تک اوچاردؽ.
کئچنده خاطریندن کؤک فریکلر،
ائله بیل کی اته آرواد یئریکلر.
یوخوسوندا اگر گؤرسه‌یدی جوجه،
اؤیانمازدؽ یوخوسوندان اؤلۆنجه.
تؤیوق آدؽن یئری یئرده یازاردؽ،
آدؽن آلتؽن مین آرشؽنجا قازاردؽ.
***
باخؽب گؤردۆ اۆره‌ک دورمور، پؽرؽلدؽر،
باغؽرساقلار آجؽندان برک قؽرؽلدؽر.
چکیر کوٚرلوق، قؽزؽشمؽر هئچ جهاندا،
فرج یوٚخدور اوٚنونچوٚن اصفهاندا.
اوٚلا بیلمیر نه‌دن سپسین، نه یاپسؽن،
گیریب نین‌دن حاضرجا طعمه تاپسؽن.
باخؽب گؤردۆ آیؽق دۆشمۆش خوروزلار،
اوٚلور گئتدیکجه دنیا توٚلکوٚیه دار.
بئله گئتسه داها باش ساخلؽیاممaz،
عاجز آروادلارؽن حقین اودامماز.
گله‌ر بیر گوٚن چوٚرک هئچ دیشله‌مزلر،

بو دنیادا چالیشماز ـ ایشله‌مزلر.
آریقلار اوندا البت خسته جانی،
یئتیشمز بیر یئره آهی ـ فغانی.
بو عالمده سیبلر حاکم اولموش،
سیبلر بیلمه‌ین ظلمتده قالمیش.
شه‌هردن چیخدیِ غربت مقصدیله،
به‌یم ممکن اولا کندلرده حیله.
بو تئزلیکده جهاندا سؤز یاییلماز،
هله ایندی ـ ایندی کند اهلی آییلماز.
بو سؤزلر شهردن کنده چاتینجا،
قصاص آللام تویوقلاردان دویونجا.

غرض تۆلکۆ گلیب چیخدیِ کناره،
دوروب اۆز توتدو هر سمته، دیاره.
ساتین آلدیِ قاناد صرصر یئلیندن،
آلیب سرمشقینی داغلار سئلیندن:
«ـ نۆلا یدیِ ای قارا بختیم، نۆلا یدیِ!
بو چۆلده بیر سۆرۆ جوجه اولا یدیِ.
گۆره‌یدیم قید ـ قید ایله هی گزیرلر،
سونالار تک قاباغیمجا اۆزۆرلر.
توتایدیم بیر به بیر جیکگیلده‌ده‌یدیم،

یئییب آللاهیما چۏخ شُکر ائده‌یدیم.
یئیه‌یدیم بوغلاریمې بیر بورایدیم،
چکه‌یدیم قامتیمی بیر دورایدیم.»
ائشیتدی غفلتاً چۏخ نازلې بیر سس،
ملاحتلی، خوش آوازلې، مقدس.
قولاق آسدې اۏره‌کده بو صدایا،
اۏلوب عاشق قولاق یاپدې ندایا.
بو سسلر سمتینه گئتدی بیر آزدا،
خۏروزلار بانلاییردې آستا آستا.
***

-۳-

۳. کنده گیریش
گؤرۆندۆ غفلتاً بیر کند اوزاقدان،
سئچیلدی توم قالاقلاردا ایراقدان.
غم و غصه لباسیندان سۏیولدو،
چراغینا دئیه‌ردین یاغ قۏیولدو.
آیاقلارې گله‌ر ـ گلمز گئدیردی،
اۏ کنده گیرمه‌گینی عزم ائدیردی.
گلیب جولانه قاچدې یۏرتا ـ یۏرتا،
یامان گۆنده یئتیشدی لاپ گۆن اۏرتا.

گیریب بیر باغچایا آلدې تؤوشگۆن،
باخېب گؤردۆ او کندین جیک ـ بؤککۆن.
گؤزۆ بیردن ساتاشدې بیر خوروزا،
چمنده سالمېش اؤز حسنۆن بروزا.
نواسی، نغمه‌سی ناقوسا بنزه‌ر،
قانادېن چتر ائدیب طاووسا بنزه‌ر.
گؤزه‌للیکده همای، نازکلیگی قو،
دئیر هر لحظه، هر دم قوقولوقو.
اوزاقدان گؤرجه‌گین آغزې سولاندې،
پریشان اؤلدو، احوالی بولاندې:
«ـ آمان ای گۆن نؤلا ردې تئز باتایدېن؟
قارا بختیم تکین گؤگدن یاتایدېن.»
گلیب گزدی او، راحت یئر تاپېناجا،
کی هئچ کیم گؤرمه‌یه خلوت اؤلونجا.
هوسدن قویروغون لاپ میلله‌میشدی،
خورسا گؤزلرین برک زیلله‌میشدی.
توتوب آرام، فرصت آختارېردې،
گئده اغیار، خلوت آختارېردې.
گله تئز چولقانا ظلمت جهانه،
اؤلا هنگام، اسرارِ نهانه.
اؤزۆن چکدی سېخېلدې یاخشې گۆدسۆن،

مجال تاپجاق توتوب ظلمتده بودسون.
گئدیب گۆندۆز، گئجه گلدی آرایا،
جهان دۇندۆ بۆتۆن ظلمت‌سرایا.
خورس دۇنجک گۇزۆ بیردن ساتاشدې،
یازېغېن غم سئلی باشېندان آشدې.
باخېب گۇردۆ اجل یاتمېش کمینه،
قارانلېق چۇکدۆ کۇنلۆن گۆنبذینه.
گۇرن ساعت داغېلدې ال ـ آیاغې،
چکیلدی قورخوسوندان دیل ـ داماغې.
دیلی گۇرجک توتولدو دۆشدۆ بنده،
دئیه‌ردین دۆشدۆ بیر جیران کمنده.
چکیشمیش دیزلری، رنگی پوزولموش،
باشېندا هر نه توک وار بیز ـ بیز اولموش.
دگیردی دیش دیشه، قاچمېشدې رنگی،
سۇز ایستردی دئیه، توتموردو انگی.
الین محکم وېرېب اۆستۆن باسېردې،
اۆره‌ک بندآلماییب، جاخجاخ اسیردی.
اۇزۆن آزدې، اولوب احوالې پوزغون،
قاباغېندا اجل دورموشدو قېزغېن.
نه دورماق حالتی، نه قاچماغا قول،
تاپېلماز اولدو چاره، باغلانېب یول.

خیال ائتدی قاچا، دوردو ییخیلدي،
اوزاندي بیر چوخور یئرده سیخیلدي.
باشیندان قاچدي عقلی تۆلکۆ گۆرجک،
بوزوشدو بیر یئره پیشمیش تویوق تک.
***

-۴ -

۴. خوش‌فرصت

داغیلمیش خلق مجلس خلوت اۆلموش،
بو حالت تۆلکۆیه خوش‌فرصت اۆلموش.
داها اغیار ایچیندن بیر قلم یوخ،
عجایب خلوت اۆلموش سس سلم یوخ.
یئریندن قاوزانیب قیوراقجا بیردن،
پیشیکلر سیچرایان تک داش دیبندن.
خوروزا گۆپلاییب شست ایله توتدو،
یازیق حیوانی برکدن بیر چیغیرتدي.
تئز آلدي آغزینا یوللاندي بیر باش،
هوسدن آنلامیردي ارخ، دووار، داش.
***

یازیق حیوان داها اۆلموشدو محبوس،
دوتوب اۆز تۆلکۆیه چوخ غملی مأیوس.

دئدی:«ـ ای تۆلکۆلر سلطانی تۆلکی،
پلنگه، شیره خاقانلېق سنینکی.
مگر هئچ قورخمایېرسان آللاهېندان،
نه ایستیرسن منیم مظلوم جانېمدان.
اذیت ائتمه حق **خضر** و **الیاس**،
بۆغولدوم، چاتلادې باغرېم، یاواش باس.
ترحم ائت بو مظلوما، فقیره،
سنی آند وئرمیشم «جیندالې پیر»ه.
منه ظلم ائتمه گلمز ظلم ایشینه،
یاواش باس کلوه‌تین دۆشسۆن دیشینه.
ترحم ائیله آغزېم اولدو ازوای،
یقین اؤللم ده‌دم وای، آخ ننه‌م وای.
گۆجۆن چۆخدور باسېرسان دیش هوسدن،
بالا ن قوربانېیام! دۆشدۆم نفسدن.
نفس من بسکی چۆخ چالدېم یورولدوم،
قه‌ییم باسما جانېم چېخدې، وای اؤلدۆم.
عؤمۆر باغېندا ارخیم قالدې ورسیز،
آمان اؤلدۆم فریکلر قالدې ارسیز.
غمیم طغیان ائدیب جانېم چالېقلار،
دۆشۆبدۆر خاطریمه باسمالېقلار.
نفس تنگ اولدو دۆشدۆم اضطرابه،

باشېم کۆللندی، نین قالدې خرابه.
آماندېر آی بۆغو بورما آغام گل،
هله اؤلمه‌میشم گلسن ساغام گل.»
سسی‌ده بسکی چۆخ یالواردې باتدې،
بوروپ بۆینون ایلان تک دیل چېخارتدې.
دئدی تۆلکۆ:*«خیالېن گئتمه‌سین کج،*
کی من هئچ کیمسه ایله ائتمه‌رم لج.
تۆکۆب پول خرج ائدیب من حاجی اۆلدوم،
شۆکۆر اۆلسون کی چۆخ دا ناجی اۆلدوم.
خلایقلر منه حاجی دئییرلر،
مگر حاجی اۆلانلار ظلم ائده‌رلر؟
اگر ظلم ائیله‌سه حاجی بیرینه،
اونا ملعون دئیین حاجی یئرینه.
زیارت ائیله‌ین بیت الحرامی،
خلاف ائتسه، آدېن قویسون حرامی!
گئچیب عُمرۆم منیم شهر ایچره دایم،
نَهَاراً صَائماً، واللّیل قائم.
همیشه وعظ، مسجد گؤرمۆشم من،
هم الله تکلیفین‌ده بیلمیشم من.
سوادِ اعظم اهلی جاهل اۆلماز،
بیری حقی بیلیرسه، باطل اۆلماز.

شریعت حق، قیامت حق، اؤلۆم حق،
بو سؤزلرده یوٚخومدور شک، مطلق!
یقینیمدیر کی برزخ وار قاباقدا،
کی برزخ سهلدیر دوزخ قاباقدا.
گؤزۆم بالله کی دوزخدن دوٚیوبدور،
اؤلۆم فکری منی ایشدن قوٚیوبدور.
گئچیب اللینی عُمرۆم اوٚلدو آلتمیش،
منیم تای ـ توشلاریم قبر ایچره یاتمیش.
بۆکۆلمۆش قامتیم اوٚلموش ایکی قات،
گره‌ک ائتمک تدارک قبره سوقات.
عؤمۆر سۆرمۆش اوٚلان آتمیش یاشیندا،
گۆنه بنزه‌ر کی اوٚلسون داغ باشیندا.
نظر قیل ساققالیما دن دۆشۆبدۆر،
وجودوم قصرینه شیوه‌ن دۆشۆبدۆر.
گئچیرتدیم عُمرۆمۆ ساققال آغاردي،
قوٚلجالماق نفسی خاطردن چیخارتدي.
قوٚجا، اؤز اهلینه عصیانچي اوٚلسون،
گره‌کدیر ایت کیمی بوٚینو ویریلسین.
دئمه ساققالجیغي دوم آغ ایپکدیر،
تۆپۆر ساققالینا قیللي کؤپکدیر.
منه ایندی خلاف ائتمک یاراشماز،

خلاف ائتسم یقین بیل ایشیم آشماز.
منیم ظلام ایله یوْخ اختلاطؽم،
شریعت اهلی‌یم، وار احتیاطؽم.
چیغؽرما، آغلاما، چوْخ ائتمه شیوه‌ن،
کی هئچ واخ، هئچ کیمه ظلم ائتمه‌رم من.»

***

خوروز مأیوس باخؽب نؽققؽلدایؽردی،
یازؽق قوْرخوردو قوْرخار کن دئییردی:
«ـ بو سؤزلر مطلقاً سندن یالاندؽر،
یالاندؽر بیرده اۆستۆندن یالاندؽر.
گؤزۆم سو ایچمه‌ییر بو سؤزلریندن،
یاغؽر حیله، شرارت گؤزلریندن.
دیلینده طعن ائدیرسن **بایزیده**،
ولاکن ایشلرین بنزیر **یزیده**.
دانؽش دوْغرو، دئ جایدؽرما سؤزۆن‌سن،
منه، قاچ گئت تانؽتدؽرما اؤزۆن سن.
سؤزۆن شیرین، اۆزۆن پیس‌سن ایلاندان،
سویا چوْخ سبیحین چکمه یالاندان.
کی چوْخدا سؤزده دنیادان گئچیرسن،
ولاکن قورد کیمی قانؽم ایچیرسن.
آدؽن مااللا قوْیوب سۆزدۆرمه قاشؽن،

عمل ایسترله چۏخ اوْیناتما باشیٖن.
اؤزۆن لاتأکُلُوا حُکمۆن دئییرسن،
یتیمین مالیٖنيٖ بیر باش یئییرسن.
دوروب هر بیر کسه ایراد توتورسان،
الیوه دۆشه‌نی قورد تک اودورسان.»

***

بونو تۆلکۆ ائشیدجک غیظه گلدی،
خوْروزا گؤزلری برکدن برلدی.
گلیب غیظه چیٖخیٖب عیشی حراما،
باشیٖندان سالديٖ چۏخ برک بیر قاراما،
داریٖخديٖ حرص‌دن سسلندی کی:«ـ *بس!*»
دئدی:«ـ *باغلا دیلین، اوْغلان سسین کس!*
اوتان هی هی عجب سؤزلر دئییرسن،
مجال وئردیکجه هی جۆکلۆلده‌ییرسن!
کباب اوْلسون دیلین آغزیٖندا یانسیٖن.
نه سیٖرتیٖقسان، اۆزۆنه داش یاپیٖشسیٖن.
من اۆز وئردیم عجب آزدیٖن سؤزۆن سن،
بئله نه سۆزدۆرۆرسن قاش گؤزۆن سن.
آتش بیگ تاواسيٖ کیمی آلیٖشما،
داها لال اوْلگیلن بیر آز، دانیٖشما.
بو ترکیبین، بو جسمین‌دیر، بو جانیٖن،

سؤزؤنه بیر باخېن بو بی‌حیانېن.
نئجه گؤر اوینادېر گؤز ایله قاشېن،
ولی شیطان دئییر دور چئینه باشېن.
اؤزؤن گویا کی چوْخ بیلمیش بیلیرسن،
منه فهمین، کمالین اؤیره‌دیرسن!
گؤیه دوررام سوووارارام تؤکلرینی،
سویارام گؤز آچان واخدا درینی.
سنه من هر نه ائتسم مستحق‌سن،
ائله بیلدین جواب وئرمزسم حق‌سن؟
قولاق وئر جورمونو ائیلیم مدلّل،
خلافین بیر به بیر اولسون مسجل.
ائدیم تقصیرینی ثابت اؤزؤنه،
هامې عالم تؤپؤرسؤنلر اؤزؤنه.
گناهین اولماسا هئچ قورخما بیر دؤز،
دئمم والله سنه گؤلدن آغېر سؤز.»
***
خوروز البته اوّل چوْخ قېزېشدې،
ولاکن تؤلکؤ گؤللنجک او دؤشدؤ.
تؤکؤردؤ گؤزلریندن هر نه وارې،
مخاطب ائیله‌ییردی ظلم‌کاری:
«ـ خلافېم وارسا سؤیله، بوْینوما قوْی،

سوْرا دېرناقلارېن سال گؤزلریم اوی.
خلافېم هر نه اوْلسا چکمه پرده،
کی بوْینوم اینجه‌دیر قېلدان بو یئرده.»
***

-۵-

۵. محکمه قورولور

دئدی توْلکوْ کی:«ـ قورتار آغالاماغېن،
منه ثابت اوْلوبدور اوْچ گناهېن.
بیریسی: بی‌ادب‌سن، ائتمه‌سن شرم،
حیادان عاری‌سان بیلمزسن آزرم.
آداملار وارکن هی بوْش حرصلنیرسن،
یالا ن یئره دوروب بیر یئر دئشیرسن.
چاغېرارسان توْیوق اوْلجاق خبردار،
گله‌ر بیچاره کیم بیلمز نه ایش وار.
دوتارسان زورلا ما هی جوفله‌نرسن،
جماعت ایچره هی شهوتله‌نرسن.
بونه عادتدیر ای ملعون دین‌سیز!
گؤرۆرسن گۆنده اوْن آرواد کبین‌سیز.
کبین‌سیز آروادې خلقین ایچینده،
بوجور گؤرمک اوْلورموش هانسې دینده؟

چؤل ـ ائولی عارسیز، اردم‌سیز اۏلوبسان،
حیا آدابی‌نین ترکین قیلبسان.
ایکینجی‌سین دئییم بیل: خوردوشون وار!
ائشیتدیم کی وئریرسن خلقه آزار.
گئجه هئچ قویموسان یاتسین خلایق،
سنه بو هرزه‌لیک بیلمه‌م نه لایق.
مگر اؤز صوتونا عاشق اۏلوبسان؟
کی عالم اهلینی تنگه سالیبسان.
ظلالت جاده‌سین توتموش گئدیرسن،
یاتان انسانلاری قوشقو ائدیرسن.
گئجه واختیندا باشلیرسان تیرینگه،
هارایلیرسان سالیرسان خلقی تنگه.
اگر یوْخدور شرارت جوهرینده،
دیلینه مالک اۏل، شیش یات یئرینده.
اوتانمازسان مگر سن دانلاماقدان!
یۏرولمازسان بو یئرسیز بانلاماقدان!
اۆچۆنجۆسۆ: ائدیبسن ترک عادت،
کی عادتدن چیخان تاپماز سعادت.
و شاهلار البت اۏلماقچۆن مجمل،
قویوب تاج باشینا اۏلموش مکلل.
سن اؤز تاجین نه‌دن باشدان گؤتۆردۆن،

چیخیب زیّیندن اؤز رسمین ایتیردین؟
دیبینده تاج گؤرؤبسن هانسی شاهی؟
کیم عالمده ائدیبدیر بو گناهی؟
بو یول بیلدین ایناندین اؤز گناهین،
داها سیرتیلما موقوف ائیله لاغین!»
***

-۶ -

۶. مدافعه

خوروز شور ـ شور آخیتدی قانلی یاشلار،
او ظالم تؤلکؤیه سوز بئیله باشلار:
«ـ سنین بو سؤزلرین لاپ قیرمیزی گؤج!
نه چاره ائیله‌ییم من تؤک، سن اؤلگؤج.
سنه قوی سؤیله‌ییم بیرکلمه کوتاه،
منه باش سؤرتمه، الدن سال سن الله.
یازیغین گلسین آیری فکره دؤشمه،
گؤجؤم چاتماز سنه، منله اؤجؤشمه.
گؤتؤر بو کینه‌نی ـ بُغضی اؤره‌کدن،
بو شیطان داشلارین گل تؤک اتکدن.
دایان بیر لحظه اسگیت اضطرابین،
دئییم اوندا سنین بیر ـ بیر جوابین.

دئدین واردیر ادب‌ده چۆخ قصوروم،
کی اصلا یوٚخ منیم شرم حضوروم.
جوابین آل چوٚخ ائتمه داد ـ بیداد،
منه وارد دگیل کؤک‌دن بو ایراد.
بنی آدم حیا هئچ ائیله‌میرلر،
ادب آدابین هئچ واخ گؤزله‌میرلر.
اوٚلار بیر ـ بیرلریندن ائیله‌میر شرم،
نه‌چین من ائیله‌ییم اونلاردان آزرم.
گئجه نصفینده من فریادا گلسم،
اوٚره‌کدن ناله قیلسام دادا گلسم.
بودور فکریم، دور ای غافل یاتانلار!
اویاقلیق شیوه‌سین الدن آتانلار...»
دئدی:«ـ *من قویروغومدا ویرمیشام تاج،*
منی طعن اوخلارینا ائتدین آماج.
بو ایرادین سنه عصیانی یوٚخدور،
منه بو مطلبین هئچ دخلی یوٚخدور.[۵]
بو یئرده یوٚخدو تقصیریم مسلّم،
اؤزۆ خلق ائیله‌ییب خلاق عالم.
گل ایندی قیل اوٚره‌ک آیناسینی صاف،

[۵] بیزیم الیمیزده‌کی نسخه‌ده بورادا بیر صحیفه دۆشمۆشدۆر. نظره گلیر ایگیرمی بیته یاخین ایتیرمیشیک.

سن الله پرده چکمه، ائیله انصاف.
سنه ایندی حالیم اوْلدو مشخص،
منی چؤنده‌ر باشیْنا قیْل مرخص.»
***

-۷ -

۷. شاهد ایسته‌مه

دئدی تؤلکؤ: «ـ عجب فکر ائیله‌ییرسن؟
بئله بیلدین جوابیمی دئییرسن؟
قولاغیما منیم گیرمز بو سؤزلر،
داها یئرسیز سؤزۆ قیْلما مکرر.
اگر بو سؤزلره بیر شاهدین وار،
چاغیر گلسینله، یوْخسا ائتمه اصرار.»
***

خوْروز سسلندی:« اوْلسون، شاهد ایسته،
گتیررم شاهدیمی باشیم اۆسته.
بو ساعت بیرجه بو یئرده توت آرام،
کی من شاهدلری ائیله‌ییم اعلام.
چاغیررام، دردیمی کنده یئتیررم،
سنین چۆن ایرمی آغ ساققال گتیررم.
اؤچۆ حاجی قالانی کربلایی،

خلافیم یوخ، دانیشمام من هاوایی.»

***

دئدی تۆلکۆ:«ـ عجب سن بینواسان،
نه چوخ حدسیز کلاما مبتلاسان.
منی چوخ اینجیدیرسن نور عینیم!
دانیشدین بس کی گئتدی باش ـ بئینیم.
بالام! چوخ ائیله‌مه سؤزده تعارض،
فیکیر وئرسن دانیشمازسان تناقض.
بو عنوانی قاباقجا ائیله‌دین طرح،
اؤزۆن قیلدین هامی انسانلاری جرح.
بوجور شاهدلرین نه اعتباری،
قبول ائتمک دگیل شرعین قراری.»

***

خوروز گؤردۆ داها بیر چاره‌سی یوخ،
دئدی:«ـ بس اؤزگه اولسا، شاهدیم چوخ.
بیزیم بو کندیمیزده یۆز کؤپک وار،
شهادت امرینه آرتیق کؤمک وار.»

***

ائشیدجک تۆلکۆ گۆلدۆ چکدی قاه قاه،
دئدی کی:«ـ مرحبا بو عقله والله.
یقین بیل دردینه چاره تاپیلماز،

بالام قاچ گئت کؤپکدن شاهد اولماز.
ساتارلا ر بیر کوته ایمانلارینی،
سالا رلا ر دوزخ ایچره جانلارینی.
اوزاقدان بیر نفر یولچو گؤره‌رلر،
اونون دالینجا اوچ ساعت هؤره‌رلر.
آنیبسان بیر تیکه کؤتدن چؤرکدن،
ائدر حق‌سیز شهادتلر اوره‌کدن.
اودور شاهد کی اؤز ایمانین آتماز،
اؤلؤنجه بیلدیگیین دنیایا ساتماز.

***

۱۹۰ خوروز اوندا ائدیب تؤلکؤیه تمکین،
دئدی:«ـ *شاهدلری سن ائیله تعیین.*
نه جور شاهد بویورسان من گتیررم،
بو ساعت‌ده حضورونا یئیتررم.»

دئدی تؤلکؤ:«ـ *فیکیر وئر سؤز دئیه‌نده،*
دایانما، بیر نفر گؤنده‌ر بو کنده،
ائده ایککی خوروز حاضر بو وقتده،
کی اونلار اولمالی: لال، لومه، اخته.
گلیب امرینده ائتسینلر شهادت،
شهادت قیلسالا ر تاپدین سعادت.»

***

–۸ –

۸. اعتراض

یازېق السیز خؤروز قالدې معطل،
تؤکؤب یاش بیر باشې اؤلدو ایکی ال.
باخېب گؤردۆ بو ایشلر باشا گلمز،
بو گۆنده بو دئیه‌نلر هئچ دۆزه‌لمز.
اؤزۆندن ال چکیب آچدې دیلینی،
عیان ائتدی بۆتۆن درد دلینی:
«ـ اۆره‌کلر دامېنا قوُرخو سالېبسان،
سن الله دوغرو سؤیله نه اوُلوبسان؟
ستمله تابېم آرامېم کسیبسن،
مگر سن دارغاسان یا محتسب‌سن؟
نه دخلی وار سنه، قاضی دگیلسن!
کی بئیله ایشلره راضی دگیلسن.
مگر قاضی اوُلوبسان یا افندی،
و یا مالک سنه تاپشېردې کندی؟
سنی کیم ائیله‌ییب کنده مباشر،
الینده وارسا فرمانېن دور آشېر.
سنی کیم بو محالا قېلدې حاکم،

هانی حُکمۆن؟ منیم سندن نه باکیم!
و یا کنده کلنتر، کدخداسان،
سن آللاه دوغروسون دۀ نه بلاسان؟
تاربندان شرمین اۇلسون حق یۇلو گئت،
الیمدن عرضه‌چی وارسا، بیان ائت.»

بو یۇل تۆلکۆ یامان قاققیلتی سالدی،
الین ویردی الینه قاققا چالدی.
دئدی:*«ـ من امر معروفام جهاندا،*
بو ایشده شهرتیم وار اصفهاندا.
خلاف ائتسه بیری وئررم جزاسین،
ائدیب تنبیه، یاندیررام آتاسین.
نمازی هر کیمین گئتسه قضایا،
آغاجا باغلارام ساللام بلایا.
اوروج هر کیم یئسه دوستاغاساللام،
توتوب کفاره‌سین من اونداn آللام.
زناسی هر کیمین دۆشسه عیانه،
یقین ویررام اونا یۆز تازیانه.
بیریسی خلقه وئرسه آزجا آزار،
اونو تنبیه اۆچۆن قیللام گرفتار.
و چیخسا کیمسه زیّیندن معین،

اؤزه‌رم باشېنې ایت تک بدندن.
و یا گؤرسه بیری بیر بی‌ادب ایش،
بوغازېندان باتېررام بیر قه‌ییم دیش.
اگر ظالم الی اؤلسایدې بسته،
یقینا قالامېشدې داش داش اؤسته!»

***

-۹-

۹. الله درگاهېنا یالوارېش

یازېق السیز خوروز قالدې معطل،
باخېب گؤردؤ اؤزؤلمؤش چاره‌دن ال.
قراوول قوْیماېېر مرکز سؤزؤنه،
گئچیب انصافی باخمېر آغ اؤزؤنه.
تملق ظلم‌کاره وئج یئتیرمز،
کؤپک قورساغې سارې یاغ گؤتؤرمز.
دئییردی:*«ـ ای خدا رحم ائت آماندېر،*
اسیرم دشمنه، حالېم یاماندېر.
ای الله! باشېما قوی چوْخلو منت،
منی بو ظلم‌کاره قېلما قسمت.
بو ملعونون بو گؤن آغزېنې باغلا،
منی آزاد ائله بوینومو داغلا.

روا گؤرمه منی سن بو لعینه،
خلاص ائیله، آپار سات قول یئرینه.
بیر عهد ائتدیم علاج ائتسن بو حاله،
آیاق یالین گئدیم من کربلایه.
بو نذر اولسون کی گؤنده اللی توبه،
گناهیمدان ائدیم یارب! توبه.
یالان عرض ائیله‌سم من قادر الله،
«دلیکلی داشا»، «پیر محرابه» والله.
یالان عرض ائیله‌سم من بو کلامی،
یویوم بیر لحظه‌ده من جوت بالامی!»
***

–۱۰–

۱۰. تعجّب

عجب حیرتلی‌دیر چرخین قراری،
ظولوم ایشدیر اؤتؤشمک غمدن عاری.
بیریسینه میسر ناز و نعمت،
بیریسی آج، چکیر یؤز مین مذلت.
بیریسی چیگرییب یاغلی پلودان،
بیریسی دؤیمایب‌دیر نان جودان.
بیری‌نین آغزی گؤلمکدن ییغیشماز،

بیریسی درد و محنتدن گؤز آچماز.
بیری اطلس تومان گئیمیش داماقلې،
بیری‌نین بیر تومانی وار یاماقلې.
بیری‌نین منزلی قصر الکرامه،
بیری حسرت قالېب بیر هیسلی دامه.
بیریسی بیر تیکه قنده تامارزې،
چای ایچمکده بیری قۆیموبدور آرزی.
بیری جانانېنې چکمیش قوجاغا،
بیریسی اؤدلانېب اؤدلو فراقا.
بیریسی کؤک دئیه‌رسن پروریدیر،
بیریسی بیر سۆمۆک‌دۆر بیر دری‌دیر.
بیریسی‌نین سؤزۆ مات ائتمیش عقلی،
بیری یازمېش منیم تک تۆلکۆ نقلی.
بیریسی عالمی ائتمکده تحلیل،
وجودون ائتدیریر هر یئرده تکمیل.
بیری‌نین شغلی یا غیبت‌دی بهتان،
سؤزۆ باشدان باشا بؤشدور و تارتان.
بیری ظلمو بیلیر کفره برابر،
بیری‌نین ظلم اؤلوب شغلی سراسر.
بیری بیر لشکری یالقېزجا قاتلار،
بیرینه پېخ دئییبسن باغرې چاتلار.

بیریسی‌نین آشېب دولت باشېندان،
بیریسی گؤرمه‌ییب بیر پول یاشېندان.
بیریسی باشا قۏیموش تاج شاهی،
بیریسی باش آچېق، یۏخدور کلاهی.
***

-۱۱-

۱۱. قورتولوش

غرض تۏلکۆ بیر آز گزدی دۏلاندې،
اۏ کندین گؤرکمینده دالدالاندې.
دۏلاندېقجا آجېندان باغرې یاندې،
یۏلو قبرستانا بیردن دۏلاندې.
یئتیشدی ایسته‌دی گئچسین اۏرادان،
اۆزۆن چکسین اۏ محنتلی سرادان.
خوروز اۏندا چکیب مین آه و افغان،
گؤزۆندن یاش یئرینه تؤکدۆ آل قان.
ائله سس چکدی سس دۆشدۆ جهانا،
یئتیشدی ناله یئردن آسمانا.
اۆزۆنده گؤز یاشېن ائتمیشدی انلیک،
و قورموش یئرده، گؤیلرده شیوه‌نلیک.
بو ایش تۏلکۆ بیگی برک فکره سالدې،

تحیّر قیدینه بند اؤلدو قالدې.
دئدی:«ـ بو ناله چکمکلر نه‌دندیر؟
بو امرین علّتین گل سؤیله بیلدیر.
قارېشمېش حالتین، آغلار گؤزۆن وار،
بئله معلوم اؤلور کیم بیر سؤزۆن وار.»
خوروز آرتېردې آهېن کی:«ـ آی اوغلان!
بو قبرستاندې غافل گئچمه بوندان،
یاتېبدېر بوردا چوخ قدرتلی خانلار،
قېزېل قانلا یئر اؤستۆن ایسلادانلار.
اجل ائندیرمیش آل تخت‌دن آشاغې،
قارا تورپاق اؤلوب ایندی یاتاغې.
یاتېبدېر بوردا شوکتلی ارەنلر،
یاتېب آرتېق هامې ائلجه بیلنلر.
یاتېبدېر بوردا یاخشې مه‌لقالا ر،
یاتېبدېر بوردا چوخلو کندخدالا ر.
یاتېبدېر بوردا چوخ رعنا جوانلار،
یاتېبدېر بوردا گؤیچک جان‌آلانلار.
او مرمر سینه‌لر چېلپاقجا قالمېش،
قارا گؤز سورمه‌سی تورپاقلار اؤلموش.
هامې ساکتجه بو یئرده یاتېبلار،
قوهوم ـ قارداشلارېن بیر باش آتېبلار.

تماماً آرزیلی، نیسگیللی‌دیرلر،
یئولون یئولچولا ربنا گؤز تیکیبلر.
بو یئردن قاینایان چشمه، آخان سو،
اؤلنلر گؤزلری‌نین یاشی‌دیر بو.
بو ساکت داشلاری اسگیکجه توتما،
مزار اهلینده‌کی دردی اونوتما.
بو گؤن سن یاخماسان غملی مزارا،
اینان آند اولسون او پروردگارا ـ
اؤلنده قبرینه بیر کیمسه باخماز،
زیارت قصدینه هئچ کیمسه قاخماز.
یئولوم هر یئول دؤشنده بو دیارا،
وئره‌ردیم فاتحه ساکت مزارا.
اوخوردوم صدق اؤز ایله حمد سوره،
ائده‌ردیم هدیه من اهل قبوره.
نه چاره ایندی یئوخدور اختیاریم،
یامان کسمیش فلک صبریم، قراریم.
گل ایندی همت ائت بیر لحظه گئتمه،
منی بوردان بئله ساکت گئچیتمه.
دئییب بیر فاتحه سؤیله دعاسین،
اجابت ائت اؤلنلر مدعاسین.»
ائشیتجک تؤلکؤ، دوردو قلبی یاندی،

خوروزدان باش وئره‌ن فعله ایناندیٚ.
قبول ائتدی نصیحت دشمنیندن،
اۇلوب غافل یامانجا حیله‌سیندن.
دئیه‌نده «فاتحه» آغزیٚ آچیٚلدیٚ،
خوروز الله دئییب بیردن آتیٚلدیٚ.
***

اۇ یئرده گؤردۆ وار بیر سرو آغاجیٚ،
خوروزون دردی‌نین اۇلدو علاجی.
قاچیٚب سروین بوداغیٚن مسکن ائتدی،
فن ائتمیش ظالمه یاخشیٚ فن ائتدی.
غرض الدن گئدیب مجلس پوْزولدو،
گلین ارکک چیٚخیٚب توی باطل اۇلدو.
***

بو یوْل تۆلکۆ بئگین بندی قیٚریٚلدیٚ،
اۇزۆن یئردن یئره چیٚرپدیٚ چیٚغیٚردیٚ.
چکیب سس وایخیٚریٚب چالدیٚ الیندن،
یوْلوب توک سرکه باسمیٚش سققلیندن.
دئدی:*«ـ لاغلاغ خوروز لعنته گلسین،*
یئمزدن فاتحه امواتا وئرسین.
ائویم یاندیٚ، اۆره‌ک‌بندیم قیٚریٚلدیٚ،
یامانجا باشیٚما خرره یاخیٚلدیٚ.

قارا یئولدا اوْلا یدی بو تقدس،
منه لازم دگیلمیش بو تجسس.
قاضیلاندیم، ایناندیم، عابد اوْلدوم،
شریعت اهلی اوْلدوم، زاهد اوْلدوم.
یامان لفظ ایدی بو گلدی دیلیمه،
یالانچیق فاتحه دگیسین ائلیمه.»
خوروزا بیر باخیب اگدی نئچه گؤل،
دئدی:«ـ تؤلکؤ! تؤک ایندی باشینا کؤل.»
دئدی:«ـ تؤلکؤ! ائویوی حق ییخایدی،
یئیه‌یدین توتجاغین جانین چیخایدی.»
خوروزو سسله‌ییب وایخیردی تؤلکی،
دئدی:«ـ قالسین سنینکی‌له منیمکی.
گؤزؤ دؤنمه، منه حیله گلیرسن؟
منیم‌ده حیله‌می یاخشی بیلیرسن.
بونو آنلا قصاص عقبایه قالماز،
بو دردی تؤلکؤ بیگ قبره آپارماز.
منی ظالم! بو رنگین ائیله‌دی لنگ،
سنه بیر چول تیکیم هر ساپی بیر رنگ.
اگر تانری آمان وئرسه اجلدن،
سنی ساللام بیر اؤزگه واخدا دیلدن.
منه بیلدین یامانجا قوللوق ائتدین،

بو حالیمدا منی بیر پوللوق ائتدین.
من اؤللم، سن دیری ساخلا یادیندا،
سنه ماتم توتوم اؤز بربادیندا.
قیربیلداقچی! سنه بیر اود ویریم کی،
ناغیللاردا دئسینلر کیمدی تؤلکی.
گؤرۆم غافل! سنی ویرقین ویرایدی،
هامیزی چؤمبه‌لن دردی قیرایدی.
یانیب گؤینؤردۆ، دنیا قلبینه دار،
گؤره‌یدین گؤینه‌مک وار، گؤینه‌مک وار.»
بتر حرصیندن اؤد توتموش یانیردی،
اؤره‌کدن هی خوروزا قارقانیردی.
دئییردی:«ـ گؤرمه‌ییدیم بو گۆنۆ کاش،
گله‌یدی بیر دؤشه‌یدی باشیما داش.
توتوب صید ائتدیگیم چیخدی الیمدن،
بو محنتلر منه گلدی دیلیمدن.
گؤرۆم ای دیل! جهاندا لال اولا یدین،
دؤشوٚب بنده دانیشماقدان قالا یدین.
سیزه لعنت گله‌یدی ای اؤلنلر!
منی سالدیز بلایه تؤن‌به‌تؤنلر.
بو آغاجی اکه‌ن! روحووا لعنت!
گتیردین باشیما بیر بئیله محنت.

عجب گلمیشدی راس یاغلې خوروزجوق،
شعوروم اؤلمادې قالدېن دا اومسوق.
یاغې بوللو، اتی دادلې، اؤزۆ کؤک،
دور ایندی مایماق اوغلو! گؤز یاشې تؤک.
اویو گؤز، قاز بوخاقلې، سۆرمه دیمدیک،
سعادتده هُمای، صورتده کهلیک.
جهاندا گؤرمه‌میشدیم بیر بئله چاغ،
یامان چېخدې الیمدن بیر دری یاغ.»
دئییب آغلارکن هی گزدی دؤلاندې،
پۆزولدو طاقتی، گئتدی، دایاندې.
نه دیزده طاقتی، نه جاندا تابی،
اۆره‌کده شدت ائتدی اضطرابی.
دؤلاندېردې گؤزۆن، یاغدېردې یاشېن،
قورو تورپاقلار اۆسته قویدو باشېن.
قارالدې گؤزلر، احوالې قارېشدې،
پۆزولدو حالتی، رنگی‌ده قاشدې.
وطندن چېخماغا چؤخ غمله‌نیردی،
تؤکۆرکن گؤزلریندن یاش دئییردی:
«ـ اؤلۆرکن یوخ گؤزۆمۆ باغلایانېم،
نه بیرجه اوخشایانېم، آغلایانېم.
آتام یوخدور، آنام یوخ، قارداشېم یوخ،

باجېم یوخ، یوخدور اوغلوم، یولداشېم یوخ.
اؤلۆرکن بیر منی خاطرلا یان یوخ،
باشېمې بیر دیز اۆسته هئچ آلان یوخ.
وصیت ائیله‌سم بیرجه یازان یوخ،
اؤلنده بیر نفر قبریم قازان یوخ.
اگر ایندی وطن ایچره اولا یدېم،
قوهوم ـ قارداش ایچینده سازلاناردېم.
آلاردې طایفامېز اورتایا بیر باش،
باتاردې قارایا قارداش و یولداش.
بیریسی سینه‌م اۆسته ساچ تؤکه‌ردی،
بیری کیپریک سایېنجا یاش تؤکه‌ردی.
چکنده آه، باجېم جان جان دئیه‌ردی،
آنام نذر ائیله‌ییب قربان دئیه‌ردی.
بیریسی نعشیم اۆسته شال سالاردې،
بیری تئز بیر قازان حالوا چالاردې.
بیری تابوتوم اۆسته باش آچاردې،
بیری ماللا دالېنجا تئز قاچاردې.
نولا یدې بیر آنام حالېم بیله‌یدی،
اؤلن چاغدا باشېم اۆسته گله‌یدی.»
بئله آغلېردې، گؤزدن یاش تؤکۆردی،
ائله هی آهی آه اۆستدن چکیردی.

-۱۲ -

۱۲. یاتما تۆلکۆ دالداسېندا قۏی یئسین آصلان سنی

اوزاندې سؤزکی قېلدې خلقی خسته،
کلام دورما یئگین گئت مطلب اۆسته.
وئریب تکیه یئره دوردو آیاغا،
اۏ یئردن ساللانېب گلدی آشاغا.
یئتیشدی کۆوشنه یۏرغون آیاقلار،
نه گۆردۆ؟ بیر داماقلې کۆک تۏیوق وار.
یئیبېدیر بسکی دن، لاپ قاز اۏلوبدور،
شیشک تک بوللانېر لاپ ساز اۏلوبدور.
اۏنو گۆرجک دوروب تۆلکۆ دایاندې،
ائله بیل باختې یاتمېشدې اۏیاندې.
بو یۏل کۆنلۆن قوشو پروازا گلدی،
هوسلندی سۆمۆکلر سازا گلدی.
دئدی:*«ـ به‌به، نه دن سېدیم، نه یاپېدېم،*
شۆکۆر اۏلسون حاضرجا طعمه تاپېدېم.»
غرض سؤز مختصر، دردین اونوتدو،
آتېلدې تئز تۏیوغو باسدې توتدو.
توتولجاق اۏ تۏیوق چۏخ قېلدې ناله،

خبردار اۏلمادې کیمسه بو حاله.
بیر آز فریاد ائدیب دۆشدۆ نفسدن،
بیریسی اۏلمادې حالې بو سسدن.
تۆیوق گۇردۆ کی اۏلمور کیمسه حالی،
دئدی آخر دگیل دورماق مجالی.
خیالېنا یئتیشدی بیرجه حیله،
دۇنۆب عرض ائیله‌دی بو خوش دیل ایله
کی:*«ـ ای دۆشگۆنلره آرخا چېخان قوچ!*
پلنگ، آصلان و قافلانلار باسان قوچ!
سنین لطفونده، فضلینده گۇزۆم وار،
مرخص ائیله‌سن بیرجه سۇزۆم وار.»
دئدی تۆلکۆ:*«ـ قودوق لال اول دانېشما!*
دیٔ یالتاقلانما چوخ یانما، آلېشما،
سسین کس چوخ دا اۏلچمه اللرینی،
دیٔ گل سالما ایشه یاغلې دیلینی.
سسین کس چوخ دا باش ـ بئینیم آپارما،
سۆیوق قېزلار کیمی گۆلمه، ایشارما.
منی سالما اله، آلدانمارام من،
داها بوش سۇزلری هئچ قانمارام من.
دئمه آجلېق منیم عاغلېم آلېبدېر،
منی ملعون ارین باشا سالېبدېر.

خیال ائتدین اؤزۆنچۆن چاره تاپدېن؟
ارین آلداتدې، سن ده تئزجه قاپدېن؟
گؤیرسه بیر قارېش اوت قبریم اۆستده،
ارین چېخماز یادېمدان بسدی، کَس‌ده.
اگر مین لاله باش وئرسه گۆلۆمدن،
خوروز وېرمېش بو داغ گئتمز کؤنۆلدن.
دؤشۆندن سام یئلی باغرېما اسدی،
اسیب اود یاندېرېب صبریمی کسدی.
اونون مکر ایشلرین یادېما سالالام،
قصاصېن من بو گۆنده سندن آلالام.
کمالېم ایندیلر چوْخ یاخشې اولموش،
کی باشېنا گله‌ن باشماقچې اولموش.
نه سن قېشقېر، نه تؤک گؤزدن یئره یاش،
یئیه‌جگه‌م سنی ایندی باشاباش.
پالا ن قویما دالېما اولما دوزسوز،
یالاندان قوْلتوغوما وئرمه قارپوز.
نه تۆلکۆ دؤشگۆنه آرخا چېخاندېر،
نه‌ده آصلان و قافلانلار باساندېر.
غریبم غربته دۆشمۆش اوتورموش،
اوخوم بیتمیش، یاییېم غمدن بۆکۆلمۆش.
بدن یورغون، اۆره‌ک غملی، اؤزۆم آج،

دیلنچی تک الیم بؤشلوقدا محتاج.
نه جاندا طاقتیم نه گؤزده نوروم،
نه باشدا هوش، نه کؤنلۆمده سروروم.»
***

نهایت گۆج داها قالمیٚرديٚ دیزده،
گلیب یؤرغون اؤتوردو بیر داش اۆستده.
دیشین باسديٚ، باشیٚن اۆزدۆ او بیردن،
نه تۆکدن قؤیدو قالسیٚن نه سۆمۆکدن.
***

سۆرۆندۆ تۆلکۆ چاتديٚ داغ باشیٚنا،
گؤزۆ بیردن ساتاشديٚ یؤلداشیٚنا.
نه گؤردۆ؟ بیر داش اۆسته قورد دوروبدور،
یتیم قیٚزلار تکین بؤینون بوروبدور.
چکنده ناله داغلار تک گۆرۆلدۆر،
گئدیبدیر طاقتی جور ـ جور جورولدور.
نه بیر یؤلداش، نه بیر قارداش، قالیٚب تک،
چیٚخیٚب تۆکدن باهالیٚق ایتلری تک.
گؤزۆ یاشليٚ، الی قؤینوندا قالمیٚش،
آجیٚندان رنگی ساپ ساريٚ سارالمیٚش.
یامان کؤرلوق چکیب آجلیٚق الیندن،
اوزانمیٚش تورپاق اۆسته ایت گۆنۆندن.

اوْنو گؤرجک سئویندی اوْلدو تسلیم،
اوزاقدان بیر باش اگدی قېلدې تعظم.
ائدیب چوْخ جلوه محبوبون گؤزۆنده،
یېخېلدې توْرپاق اۆسته یئددی یئرده.
قاباقجا بیر حضوروندا دایاندې،
دالېنجا گلدی باشېنا دۆلاندې.
گؤرۆب قورد شادلېق آخدې گؤزلریندن،
دئدی:«ـ اهلاً و سهلاً *خوش گلیبسن،*
کئفین یاخشې داماغېن چاغ نه‌دیرسن؟
اوْغول هاردان گلیب هارا گئدیرسن؟»
بو یوْل تۆلکۆ دۆشۆب بیر اؤزگه حاله،
توتار توتماز دیل آچدې بو مقاله:
«ـ سلام، دۆشگۆنلره آرخا چېخان قوْچ!
پلنگ، آصلان و قافلانلار باسان قوْچ!
سنی بیر اوْخ کیمی قوْیموش کمانه،
آتېب چؤلدن چؤله ظالم زمانه.
بوْغوب سینسیتدی دائم غصه، نیسگیل،
منی اؤز آستاناندا بیر قوْناق بیل.
مصیبت آتشینده بسکی یاندېم،
سنین کؤلگنده گلدیم دالدالاندېم.
حضوروندا گره‌ک دایم قالام من،

محبت کندیرین قارماقلایام من.
بۆتۆن عالمدن حتماً ال اۆزەم من،
دالینجا کؤلگه تک دایم گزەم من.»
کدەرلی قورد بو احوالی ائشیتجک،
دوروب اگلشدی سؤیلرکن سئوینجک:
«ـ گتیر بیرجه اؤپۆم او گۆل اۆزۆندن،
بو یانمیش قلبیمه بیر سو سپیم من.
اوتوز مین آفرین، احسنت، احسنت!
یئنه مین آفرین، نِعمَ الفَتی أنت.
اوغول غم ائیلەمه اولما مشوّش،
مشرف ائیلەدین، دورما گل اگلش.
قوشوم قوندو سنه اوّل گؤرنده،
خوشوم گلدی هله داغدان ائنندە.
قیزیرقانمام سنه هر نه واریم وار،
عزیزیم ای قوناغیم، نازنین یار.
گؤزۆم یاغین یئدیرتسم من قوناغا،
یقیناً خوشدو من غیر الحماقا.
اگر اللی قوناق گلسه داریخمام،
یۆلا سالام هامیسین دا کیریخمام.
قوناق گلسه، گلەر بوللوق دالینجا،
نه بوللوق، خوشلوق آیدینلیق دالینجا.

ولاکن خجلتیم واردؽر آ قارداش!
جانؽم چؽخسؽن الیم بوْشدور، گؤزۆم یاش.
الیم بوْشدور گلیبسن منزلیمه،
اؤلۆم من ایسته‌رم دۆشمز الیمه،
نه منزل، بیرجه زحمت چک ده بیر گؤر،
گلیب بیر باخ قارا یئردیر قورو یئر.
منیمچۆن دای دیریلمکلیک چتیندیر،
دوْداق قالخمؽر دوْداقدان یئددی گۆندۆر.
نه خوش زاددؽر عزیز ائتمک قوْناغؽ،
قاباغؽنا قوْیاسان قایقاناغؽ.
آچاسان حرمتینه آغ لاواشؽ،
چاناغا دوْلدوراسان یارما آشؽ.

–۱۳ –

۱۳. آی قوْجا قورد سنده نه‌لر وارؽمش!

جوانلؽق عالمینده شر ایدیم من،
شریر النفس، یوم الطبع ایدیم من.
ظولوم قیلدؽم اوزون ایللرله آیلار،
الیمدن گؤیلره قالخدؽ هارایلار.
نه چوْخ سۆتلۆ گئچی، آغ مال چیغیرتدؽم،

یئلین سالمیش اینکلر قارنی ییرتدیم.
آداملار دؤشدؤلر برک اضطرابه،
تپیلدیم کؤملره، قویدوم خرابه.
چوبانلار باشینا گتدیم اویونلار،
سؤرؤلردن آییردیم کؤک قویونلار.
یادیمدادیر کی بیر گؤن بیر جوانین،
ائله بو دشتده من کسدیم آمانین.
اونون خطی هله هئچ گلمه‌میشدی،
جوانلیقدان مرادین آلامیشدی.
ترحم ائتمه‌ییب قانینی تؤکدؤم،
یئتن ساعت باسیب قارنینی سؤکدؤم.
یئدیم چاتدیم نهایت مدّعاما،
گلیب چیخدیم داغا، گیردیم بو داما.
گئجه گئچدی سحر اولدو چیخیب گؤن،
نه گؤردؤم من؟ توتوبدور یاللاری اؤن.
بو یول من یؤز نفر گؤردؤم ار ـ آروات،
دولانیر چؤللری درد ایله قات ـ قات.
اوغول وای ناله‌سی توتموش جهانی،
چکیب دردە زمینی آسمانی.
دالیسینجا گلین، اوغلان آناسی،
باشیندا قارا، الده توی حناسی.

جماعت سئل تکین یاللاردان آخدي،
یؤلورکن ساچلارېن سس عرشه قالخدي.
قارېشدي سس ـ سسه قوپدو قیامت،
قیامتدن گؤرۆندۆ بیر علامت.
اۏدور توتموش منی ایندی بو آفات،
گره‌ک بو ظلملر اۏلسون مکافات.

اۏتورماقدان عزیزیم هئچ ایش آشماز،
بو حالتده بیزه یاتماق یاراشماز.
امیدیم واردېر اۏلسون مقدمین خیر،
گئده‌ک روزی دالېنجا ائیله‌یک سیِر.
الیمدن توت منی قووزا آیاق اول،
تغافل ائیلمه اوغلوم سایاق اول.»

ائتشیتجک بو سؤزۆ تۆلکۆ شاد اۏلدو،
فیکیر، غم کندیریندن آزاد اۏلدو.
قاباقجا اؤپدۆ قوردون سققلیندن،
دالېنجا دوردو یاپېشدي الیندن.
بو یؤل قورد ایسته‌دی دورسون، یېخېلدي،
تؤکۆرکن یاش اۆره‌کدن ناله قېلدي.
دئدی:*«ـ جانېمي آلدي ناتوانلېق،*

بدندن طاقتیم یوخ، آی جوانلیق!
جوانلیق گئتدی الدن داد ـ بیداد،
داها اؤلماز بو قلبیم، خاطریم شاد.»
غرض کی چوخ چالیشدی، چوخ دیره‌شدی،
یامان وضع ایله دوردو یوْلا دؤشدی.
بیر آز یوْل گئتدیلر بیردن اوزاقدان،
گؤرؤندؤ بیر ایکی قویروق قاباقدان.
اوْنو گؤرجک دیزینه گلدی قوّت،
دئدی تؤلکؤیه:«ـ *اوْغلوم چکمه زحمت،*
ایشیقلاندی گؤزؤم، جانیم سئویندی،
تئز اوْل دورما گئده! قلبیم دؤیؤندی.»
گؤزه‌تلیپ قویروغو قویروق گؤتؤردی،
اؤزؤن‌ده تؤلکؤدن اوّل یئتیردی.

–۱۴ –

۱۴. بایرام

یئتیشدی تؤلکؤ، لاکن حکمت ایله،
باخیردی قویروغا چوخ دقت ایله،
نه گؤردؤ؟ اوْوچو اوْردا دام قورموش،
او قویروق بند اوْلوب دام اؤستده دورموش.

نهایت تۆلکۆیه اۏ قورد بویوردی،
کی:«ـ بسم اله آ یۏلداش گل گؤرک دی!
اۏغول دورما، دگیل دورماق زمانی،
یئییب شُکر ائیله، گز دۆشگۆن جهانی.
دایانما دور سوْخول، تئز دؤشله نازیم!
یئمک گؤردۆن دئمک آرتیق نه لازیم.
دایانما کی اله فرصت دۆشۆبدۆر،
دی گل اۏغلان نییه آغزین پیشیبدور؟
یازیق، ال قۏل‌دا قوْینوندا قالیبدیر،
مگر ایشتهانی شاختا آلیبدیر؟»
دئدی تۆلکۆ:«ـ منی توت ایندی معذور،
منه ایندی یئمک اۏلماز چو مقدور...
آخی گئچمیشده من زور ائیله‌میشدیم،
هئچ اۏلمازسا بیر آی اۏروج دئمیشدیم.
به‌گیم حق رحم ائدیب غمدن قوتارسین،
منه محبوبومون وصلین یئتیرسین.
شۆکۆر اۏلسون کی نذریمه یئتیشدیم،
مقدس قبله‌نی تاپدیم و دۆشدۆم.
بو بیر آی صومدان بیر گۆن قالیبدیر،
نه زحمت چکمیشم، جانیم آلیبدیر.
بویور سن مشغول اۏل دؤزمه منیمچۆن،

«اوروج آچما» اولونجا دؤزمگیمچۆن.
بو گۆن توتسام یئته‌ر ندریم کماله،
گره‌ک ایندی باخان یئنگی هلاله.
چاتیبدیر گؤیلره آهین فغانین،
یئمکده اولگیلن سن نوش جانین.»
بو احوالي ائشیتجک قورد ایناندي،
بو تارتان سؤزلری لاپ دؤغرو ساندي.
قدم قویجاق بیر اؤندا دۆشدۆ بنده،
دئیه‌رسن دۆشدۆ بیر جیران کمنده.
سیجیم ترپه‌ندی، قویروق‌دا آتیلدي،
یازیق قورد وایخیریب برک ناله قیلدي.
باخیب تۆلکۆ گؤیه، شوقا گلیردی،
الین چکدی اؤزه شُکر ائیله‌ییردی.
کده‌رلی قورد بو احوالاتی گؤرجک،
دئدی: *«ـ گؤیده نه وار باخدین سئوینجک؟»*
دئدی تۆلکۆ: *«ـ باخیب گؤردۆم هلال‌دیر،*
یئمک آرتیق منیمچۆن دای حلال‌دیر.»
دئدی: *«ـ گؤرسندی آی، بایرام هاچاندیر؟*
کی بایرام عقده‌یه قلبی آچاندیر.
دئدی تۆلکۆ کی: *«ـ ای نازلی مصاحب،*
اؤلور بایرام، گلنده تله صاحب!»

چتین سؤزجۆکلر

(نمره‌لر بیت‌لره اشاره‌دیر)

۱. **ائلجه بیلن** elcə bilən: [صـ.] عالِم، بیلیجی.
۸. **پۆلـــۆک و پۆلـــک** pülək və pülük: [ا.] پۆفله‌مک مصدریندن اسمدیر.
۱۹. **نه یاپسین** nə yapsın: [فـ.] نـه ائتـسین، نئیله‌سین؟
۲۵. **صرصر** sərsər: [ا.] برک یئل، تُند کۆلک.
۳۵. **توم** tum: [قـ.] بۆتۆن.
۴۰. **یئرتا ــ یئرتا** yorta-yorta: [قـ.] یئیـین ــ یئیین.
۴۱. **تؤوشگۆن** tövşgün: [قـ.] نفـس ــ نفـس وورماق حـالتی / **جیـک ــ بـۆک** cik-bük: وار ــ یوخ.
۴۸. **میلله‌مک** milləmək: [مصـ.] دیکلتمک.
۵۰. **چولقانماق** çulqanmaq: [مصـ.] بۆرۆنمک.
۵۱. **بودمـــاق** budmaq: [مـصـ.] پارچالامـــاق، تیکه‌لمک.
۵۴. **گۆنبذ** günbəz: [ا.] بذ قلعـه معناسـیندادیر. فارسجایا «گنبد» فؤرماسیندا گیرمیشدیر.
۵۹. **جاخجاخ اسمک** caxcax əsmək: [مـصـ. مر.] تیتره‌یه ــ تیتره‌یه اسمک.
۶۵. **بیر قلم** bir qələm: بیر کیمسه.
۶۶. **قیوراقجا** qıvraqca: [قـ.] قبراقجا، سرعتله.
۶۷. **گۆپلاماق** goplamaq: [مصـ.] بیردن حملـه ائتمک.
۷۳. **جینـدالی پیـر** cindalı pir: [اِ. مـر.] بیـر مقدس آد.
۷۴. **کلوه‌تین** kəlvətin: [ا.] کلبتین.
۷۷. **قه‌ییم** qəyim: [صـ.] برک، محکم، قـایم و استوار.
۷۸. **ور(= وریان)** vər: [اِ.] سو آرخلاریندا دیـوار. **فریک:** fərik: [اِ.] اته ــ قانا دۆلموش، یئتیشمیش تۆیوق.
۸۲. **ایلان تک دیل چیخارتمـاق** ilan tək dil çıxartmaq: [مـصـ. مـر.] یالمارمـاق، التمـاس ائیله‌مک‌دن کنایه‌دیر.
۹۰. **سواد اعظـم** səvad-e ə'zəm: [اِ. مـر.] ان بۆیۆک شهر، یاشاییش منطقه‌سی.
۹۴. **تای ــ توش** tay-tuş: [صـ. مر.] هـم‌سـن، یاشید.
۹۷. **دن دۆشـمک** dən düşmək: [مـصـ. مـر.] ساققالین تۆکلرینده دنه بنزه‌ر بیر آغارانتی.
۱۰۲. **ظلام** zəlam : [اِ مصـ.] گئجـه‌نـین ایلـک قارانلیغی.
۱۱۲. **لاَ تَأکُلُواْ** la tə'kolu: یئمه‌یین.

۱۱۸. **سیرتیق** sırtıq: [صـ.] چۏخ اۆزلۆ، طلبکـار و دالاشقان آدام.

۱۱۹. **سۆزدۆرمک** süzdürmək: [مصـ.] گؤزلری قییب باخماق.

۱۳۰. **هر نه واری** hər nə varı: بۆتۆن وارلیغی، جوهری.

۱۳۱. **گؤزلری اویماق** gözləri oymaq: [مـصـ. مر.] گؤزلری حدقه‌دن چیخارتمـاقلا آدامـی کـوْر ائتمک.

۱۳۴. **آزرم** azərm: [اِ.] شرم و حیا.

۱۳۷. **جوفلنمــک** cuflənmək: [مـصـ.] جنـسی علاقه‌یه گیرمک، جوتلشمک.

۱۴۰. **چؤل ائولی** çöl eyli: [صـ. مر.] گزه‌گه‌ن، ائودن بیزار/ **اردم** ərdəm: فضیلت، لیاقت.

۱۴۴. **قوشقو** quşqu : [اِ.] شک و شبهه.

۱۴۶. **شیشیب یاتمـاق** şişib yatmaq: [مـصـ. مر.] لال ـ دینمز اۏلماق.

۱۵۰. **زیّ** ziyy: [اِمـصـ.] گئیـیم طـرزی، پالتـار فورمالی.

۱۵۲. **بو یۏل** bu yol: [قـ.] بو دور، ایندی.

۱۵۴. **اۆلگۆج** ülgüc: [اِ.] قیرخی آلتی، دلیکلرین باش قیرخماق اۆچۆن ایشلتدیگی آلت.

۱۵۶. **اؤجۆشمک** öcüşmək: [مصـ.] دالاشـماق، باش باشا قۏیماق.

۱۷۵. **ایرمی** irmi: تبریز شـیوه‌سـینده **ایگیرمـی** igirmi سۆزۆنۆن قیسالمیشی‌دیر.

۱۷۹.**تعارض** tə'āruz: [اِمصـ.] بیر ـ بیـری ایلـه اختلافـا دۆشـمک. **تنـاقض** tənāquz: [اِمـصـ.] ایکی شـی و حادثـه‌نـین بیـر ـ بیـری ایلـه ضـدّ اۏلماسی.

۱۸۰. **جرح** cərh: [اِمصـ.] بیری‌نین شاهدلیگینی اعتباردان سالماق و عدالتینه ایراد ائتمک.

۱۸۴. **مرحبـا** mərhəbā: [شـــ. جمـــ.] احـسن، آفرین.

۱۸۵. **آتالار سؤزۆ**: کۆپکدن شاهد اۏلماز.

۱۸۹. **آتالار سؤزۆ**: شاهد ایمانینی آتماز.

۱۹۰. **تمکین** təmkin: [اِمصـ.] اطاعت، بویروغـو قبول ائتمک.

۱۹۲. **فیکر وئرمک** fikir vermək: [مصـ. مـر.] دقت ائتمک.

۱۹۳. **لومه** lūmə: [صـ.] قویروق‌سوز.

۱۹۵. **آتالار سؤزۆ**: بیـر بـاش ایکـی ال اۏلمـاق، بدبخت‌لیکدن کنایه‌دیر.

۱۹۷. **اؤزۆنـــدن ال چکمـــک** özündən əl çəkmək: [مـصـ. مـر.] یاشاییـشدان دۆیماقـدان کنایه‌دیر.

۱۹۹. **دارغا** darğa: [اِ.] نظمیه ایشلرینی قارایاخـا یئرینه یئتیرن مزدلو مأمور/ **محتسب** mühtəsib: [اِ.] شـرعی حکملـرین اجراسـینی تفتـیش ائـدن دولت مأمورو.

۲۰۱. **افنـدی** əfəndi: [صـــ.] حرمـت علامتـی اۏلاراق، تۆرک بۆیۆکلرینه وئریلن لقـب، ثـروت و قدرت صاحبی.

۲۰۲. **مباشر** mubaşir: [اِ. صــ.] مالـک اؤچـؤن فعالیت ائدیب اؤنون مالی ایشلرینی سلقه سـهمانا سـالىب، رعیتلرلـه مـالکین علاقـهلرینـی تنظـیم ائدیب، اؤنلارا نظارت ائدن کیمسه.

۲۰۴. **کلنتــر** kələntər: [اِ.] کلانتـر، کـشیکچی، گؤدؤکچؤ، انتظام و آسایش قوروماغا مأمور.

۲۰۵. **تارې** tarı: [اِ. جلاله.] «تانرې» سـؤزؤنؤن تبریـز شـیوهسـی/ **عرضــهچــی** ərzəçi: تبریـز شیوهسینده، شکایتچی، عدلیه اصطلاحیدیر.

۲۰۶. **بو یؤل** bu yol: [قـ.] تبریز شیوهسینده بـو دفعه، بو کره.

۲۱۸. **وئج** vec: [اِ.] فایـدا / **قورسـاق** qursaq: [اِ.] باغىرسـاق. آتـالار سـؤزؤ: کؤپـک قورسـاغې سارې یاغ گؤتؤرمز.

۲۲۲. **لعین** lə'in: [صـ.] آللهېن لعنتینه گلمـیش، قارقېنمېش کیمسه.

۲۲۶. **یویــوم جــوت بــالامې** yuyum cut balamı: اوشـاقلارېن کفـن و دفـن ائتمکـدن کنایهدیر.

۲۲۷. **اؤتؤشمک** ötüşmək: [مصـ.] بیـر- بیـری ایله آواز اؤخوماق.

۲۲۹. **چیگریمــک** çiyrimək: [مـصـ.] دویـوب، یئمکدن اوسانماق.

۲۳۱. **داماقلې** damaqlı: [صـ.] حاللېجا، دادلېجـا / **اطلــس** ətləs: ایپـک پارچـا، پورچوملـو ایپـک پالتار.

۲۳۲. **هیسلی** hisli: [صـ.] توسـتودن قـارالمېش کهنه دام ـ داش و ائو.

۲۳۳. **تامارزې** tamarzı: [اِمصـ.] حسرت.

۲۳۵. **پروری** pərvəri: [صــ.] دقتلـه و جدّیتلـه یئتیشن دیریلن بیتگی، حیوان و انسان.

۲۳۸. **تارتــان** tartan: [صــ.] بـؤش، معناسـېز و هئچ بیر ایشین دردینه دگمهیین سؤز.

۲۴۰. **قاتلاماق** qatlamaq: [مصـ.] غالب اؤلماق، موفقیت کسب ائدمک، غلبه چالماق.

۲۴۳. **دالــــدالانماق** daldalanmaq: [مــصـ.] مقصده یئتیشمک اؤچؤن بیر شئیین، محلین و یـا خود آدامـېن هنـدهورینـده گیزلنمـک. / **گــؤرکم** görkəm: گؤرؤنؤش، قیافه، منظره.

۲۴۵. **محنتلی سرا** mehnətli sərа: [تر. وصـ.] عذاب ـ اذیتلی، آغرېلې ـ آجېلې یاشایېش یئری.

۲۴۸. **انلیک** ənlik: [اِ.] برــ بـهزک. / **انلیـک ـ کیرشـــان:** [اِ. مــر.] مختلــف بــهزک آلتلــری، آروادلارېـــن اســـتفاده ائتـــدیگی مـــصنوعی گؤزهللیشدیریجی شئیلر.

۲۵۱. **قارېشمېش حالت** qarışmış halət: [تـر. وصـ.] روحی پؤزغونلوق دئمکدیر.

۲۵۵. **ارەنلر** ərənlər: [اِ. جـ.] اولیـاءالله، عـارفلر، واصـللر. **ائلجــه بــیلن** elcə bilən: [صــ. مـر.] جماعتین باش بیلنی.

۲۵۶. **مەلقا** məhliqa: [صـ.] آی اؤزلؤ.

۲۵۷. **رعنا** ra'na: [اِ. صـ.] خـوش‌قـد ـ قـامتلی، گؤزل و گؤیچک.
۲۵۸. **چیلپاقجا** çılpaqca: [قـ.] لوتجه، عریانجا.
۲۶۲. **اسـگیکجه توتمـاق** əsgikcə tutmaq: [مـصـ. مـر.] باهـالی سـایماق، قـدر ـ قیمتینـی آشاغی سالماماق.
۲۶۶. **اهل قبور** əhl-e qobur: [اِ. مر.] قبرستاندا یاتان اؤلؤلر، اوْرادا توْرپاغا تاپشیریلمیش کیمسه‌لر.
۲۶۹. **اجابت** icabət: [اِمـصـ.] جـواب وئرمـک، قبول ائتمک، ایسته‌گی بگه‌نمک.
۲۷۴. **فن ائتمک** fən etmək: [مصـ. مر.] کلک ایشلتمک.
۲۷۵. **مجلـس پوْزولـدو** məclis pozuldu: [جمله.] بیر یئره ییغیشانلارین داغیلیشماسی.
۲۷۷. **وایخیرمـاق** vayxırmaq: [مـصـ.] اینجیمـک، نالـه ائتمـک. / **سـرکه** sirkə: [اِ.] تؤکلرین آراسیندا، بیت آدلی زیان وئریجی و قـان سؤرؤجؤ حشره‌نین توْخومو.
۲۷۸. **لاغـلاغ** lağlağ: [صـ.] چـوْخ دانیـشان، بوْش‌بوغاز، ناققال، آغزینا گله‌نی دانیشان.
۲۸۷. **قصاص** qisas: [اِ.] بیر آدام اؤلدؤرمؤش یـا خـود بیـر شخـصه بـدن خـسارتی یئتیـرمیش کیمسه‌نین جزاسی. / **عقبا** 'oqba: [اِ.] آخرت.
۲۸۸. **چول** çul: [اِ.] بیر نوع پالتار.
۲۹۵. **قارقانماق** qarqanmaq: [مصـ.] قـارقیش ائتمک.
۲۹۹. **تؤن بـه تـؤنلر** tün bə tünlər: [تـر. اِ.] گؤرباگؤرلار، لعنته گلمیشلر.
۳۰۱. **اومسوق** umsuq: [اِ.] تامارزی و بیر شـئی الده ائتمه‌مکدن تؤره‌نن حسرت.
۳۰۲. **مایماق** maymaq: [مصـ.] آخمـاق، بئینـی بوْش.
۳۱۵. **قارایا باتمـاق** qaraya batmaq: [مـصـ. مر.] باشدان آیاغا قـدەر قـارا گئیینمـک، یـاس و ماتمله علاقه‌دار.
۳۲۵. **بوللانماق** bullanmaq: [مصـ. مـر.] اتلـی – جانلی اوْلماق.
۳۴۶. **آتالار سـؤزؤ** atalar sözü : باشـینا گلـه‌ن باشماقچی اوْلموش.
۳۴۸. **دالینـا پـالان قوْیمـاق** dalına palan qoymaq: [کنـ.] حیلـه ائتمکـدن و آلداتماقـدان کنایه‌دیـر. **قؤلتوغـا قـارپیز وئرمـک** qoltuğa qarpız vermək: [کنـ.] تملـق ائتمکـدن کنایه‌دیر.
۳۵۸. **باهـالیق ایتلـری** bahalıq itləri: [تـر. وصـ.] آجلیقـدان قودوزلاشـمیش، هـر شـئیی یئمه‌گه حاضر وضعیتده اوْلان ایتلر.
۳۶۴. **اهـلاً و سـهلاً** əhlən və səhlən: [شبـ. جمـ.] عربلرده اوزاق یوْللاردان گلمیش مـسافر و قوْناقلارا خوش احوال روحیـه آشـیلاماق اؤچـؤن ایـشله‌دیلـن، حرمتلـی آلقـیش و اوْنـون نـسبت افاده‌سی.

۳۷۱. **قارماقلاماق** qarmaqlamaq: [مـصـ.] الـه آلماق، چنگ وورمـاق. / **کنـدیر** kəndir: کمنـد، ایپ.

۳۷۵. **نِعْمَ الفَتَی أنت** ne'məl fəta ənt: سن نه یاخشې جومردسن!

۳۷۸. **قېزېرقانمــــاق** qızırqanmaq: [مــصـ.] قیسقانماق، اسیرگه‌مک، بیـر شـئیی باغېـشلاماق اۆچـۆن آغرېنمـاق و ارینمـک معناسـېندا اۆلان قېزېرقانماق مصدریندن.

۳۸۰. **کېرېخماق** kırıxmaq: [مـصـ.] یانېلمـاق، اشتباه ائتمک، گیجلله‌نیب قالماق.

۳۸۸. **یوم‌الطبـع** yəum-o ttəb': فرصـت‌طلـب، تئز ـ تئز رنگ عوض ائدن معین مـادی مقـصدلر اۆچـۆن هـر نـوع اخـلاق و حرکتـده اۆلان. **شـــریرالنَّفس** şərir-o nnəfs: [صـــ. مـر.] بدجنس، ذاتې قېرېق.

۳۹۰. **یئلین سالمېش** yelin salmış: [صـ. مر.] بۆیلو.

۳۹۱. **کۆم** küm: [اِ.] نین، تۆیوق نینی.

۳۹۴. **خطی گلمک** xəti gəlmək: [مـصـ. مـر.] جـوان اۆغلانلارېـن ارککلیـک علامتـی اۆلاراق اۆست دۆداغېندا تۆکلری بیتمک.

۴۰۶. **تغافـل** təğaful [مـصـ.]: غفلـت ائتمـک، معلومات‌سېزلېغا تظـاهر ائتمـک. **سـایاق** sayaq [صـ.]: آیېق، هوشلی ـ باشلې اۆلماق.

۴۲۱. **آتالار سؤزۆ** atalar sözü: گؤردۆن یئمـک دای نه دئمک!

۴۲۸. **صوم** sum: [اِ.] اۆروجلوق.

۴۳۰. **یئنگی** yengi: [صـ.] گؤی اۆزۆنده گؤرۆنن یارېم دایره‌وی آیېن مختلف شـکیللریندن بیـری، نجوم حادثه‌سی.

۴۳۳. **بیر اۆندا** bir onda: [قـ.] همان لحظه.

۴۳۴. **سـېجېم** sıcım :[اِ.] ایـپ. / **وایخېرمـاق** vayxırmaq [مصـ.]: اینجیمک، اذیت چکمک.

Hüseyn Düzgün / Əliriza Oxtay

MƏHƏMMƏD BAĞIR XALXALİ

və

SƏ'LƏBİYYƏ

Düzənləyən:
Məhəmməd Dāvəryar

Təkderəxt Yayınları
Tehran – 2010